

Univerzita Karlova v Praze

Fakulta humanitních studií

Démokritos: Duše a tělo

Bakalářská práce

Eliška Krausová

Vedoucí práce: doc. Mgr. Hynek Bartoš, Ph.D.

Praha 2024

Abstrakt:

Tato práce pojednává o vztahu lidské duše a těla ve filosofii řeckého atomisty Démokrita z Abdér. Jejím cílem je co nejlépe zodpovědět, jak Démokritos pohlíží na tyto dva subjekty vlastní člověku, jak chápe povahu jejich vzájemného vztahu a jak vysvětluje principy, na kterých je tento vztah založen. Metodologie této práce sestává z komparace dostupné primární literatury, doplněné o relevantní postřehy z literatury sekundární.

Klíčová slova: Démokritos, duše, tělo, člověk, etika, atomismus

Poděkování:

Na tomto místě bych chtěla poděkovat především svému vedoucímu, doc. Mgr. Hynku Bartošovi, Ph.D., za milá slova podpory a laskavý přístup, jenž umožnil vznik této práce. Dále bych chtěla poděkovat rodičům i všem mým přátelům za jejich věčný optimismus a trpělivost, kterou se mnou měli po mnoho měsíců, během nichž tato práce vznikala. Na závěr nemohu opomenout poděkovat také kolegovi Ph.D. Marcelu Koníčkoví.

Čestné prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto práci vypracovala samostatně. Všechny použité prameny a literatura byly řádně citovány. Práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze 1. 5. 2024

.....

Eliška Krausová

Obsah

Úvod	6
1 Démokritos: Život, dílo a autenticita zlomků	8
2 Atomismus jako nový filosofický směr	11
2.1 Vznik nové nauky	11
2.2 Atomy, prázdno a pohyb	12
2.3 Nutnost a náhoda.....	16
3 Složení lidské duše a její přímý vztah k tělu	18
3.1 Duše a pohyb těla	18
3.2 Lokalizace duše v lidském těle	19
3.3 Duše a dýchání	21
4 Smyslové vnímání a poznávání	23
4.1 Mechanismy smyslového vnímání.....	23
4.2 Druhotné kvality vjemů.....	26
4.3 Právě a nepravé poznání.....	28
4.4 Role duše a rozumu.....	28
5 Démokritova etika	31
5.1 Péče o duši.....	31
5.2 Dobrá mysl	33
5.3 Potěšení	34
5.4 Štěstí.....	37
5.5 Uměřenost	37
5.6 Rozumnost a moudrost.....	38
5.7 Duše.....	39
6 Bohové v Démokritově universu	41
Závěr	44
Bibliografie	46

Úvod

Obsahem této práce je bližší prozkoumání vzájemného vztahu duše a těla ve filosofii klíčového představitele řeckého atomismu Démokrita z Abdér. Hlavním cílem mé práce je zejména ukázat, na jakých principech je tento vztah založen, jak přesně funguje a jaké oblasti lidského života ovlivňuje. Konkrétně se budu věnovat např. atomárnímu složení duše, jejímu umístění v lidském těle a vlivu na různé tělesné funkce. Dále se pokusím objasnit roli duše v procesu smyslového vnímání a poznání, a v neposlední řadě se budu zabývat tím, jakou roli (v souvislosti s tělem) hraje duše v oblasti Démokritovy etiky. Současně bych se ráda okrajově dotkla i některých souvisejících témat, např. toho, kam ve svém universu Démokritos situuje člověka, či jestli lidská duše podléhá působení nějaké vyšší moci.

Jelikož se Démokritovy myšlenky zachovaly pouze ve formě krátkých úryvků textu (tzv. zlomků typu A a B, příp. C), jsem tomuto faktu nucena přizpůsobit i metodologii své práce: vycházet budu z komparace dostupných zlomků typu A a B, obsažených v Diels-Kranzově sbírce. Komparaci zlomků následně doplním o relevantní komentáře ze sekundární literatury. Ty budu používat především k tomu, abych pomocí nich lépe ilustrovala klíčové rozpory v Démokritových výrociích či jejich možné interpretace.

Kapitoly této práce jsem se pokusila seřadit smysluplně: V první kapitole představuji Démokrita jako filosofa – stručně shrnuji jeho život a dílo, dotýkám se i tématu autenticity dostupných zlomků, coby primární literatury pro tuto práci. Ve druhé kapitole se snažím přiblížit klíčové principy atomistické nauky, neboť se domnívám, že je správný krok čtenáři nejprve poskytnout základní teoretické zázemí a až následně se pustit do rozboru samotné problematiky této práce. Třetí kapitola obsahuje rozbor Démokritova atomistického pojetí duše – pokouším se v ní nalézt odpovědi na otázky spojené se složením duše, jejím umístěním v těle, či funkcemi, které v těle zastává. Následující kapitola je věnována mechanismům a problematice smyslového vnímání a poznání. Závěrem této kapitoly se především snažím vymezit role duše a rozumu při těchto procesech. V páté, nejobsáhlejší kapitole, vymezuji dynamiku vztahu duše-tělo a zaměřuji se na rozbor vybraných etických pojmů, souvisejících s dosažením dobré mysli (celkové harmonie duše a těla). V poslední kapitole poté pojednávám o lidské duši a

životu v souvislosti s bohy. Závěrem práce se snažím poskytnout co možná nejucelenější výsledek mého bádání.

1 Démokritos: Život, dílo a autenticita zlomků

Démokritos je pokládán za významného řeckého myslitele z pátého století př. n. l., který je známý jako hlavní představitel filosofického směru atomismus.¹ O jeho životě toho však nelze říct mnoho s jistotou – autenticitu většiny dostupných dat nelze ověřit, neboť mají spíše charakter zkazek či příběhů. U Démokrita není známa délka života ani přesné datum narození. Většina zdrojů umísťuje Démokritovo narození mezi roky 460-486 př. n. l. do města Abdéry v řecké Thrákii², přičemž jako nejvýraznější vodítko slouží úryvek z Démokritova *Malého uspořádání světa*, v němž sám prohlašuje, že je o čtyřicet let mladší než jeho současník Anaxagorás.³ Datum jeho úmrtí se nedá blíže určit, traduje se však, že se dožil zhruba sta let.⁴ Démokritos během svého života studoval a následně rozpracoval atomistickou nauku, jejímž zakladatelem byl Démokritův učitel a současník Leukippos.⁵ Démokritova práce se obecně vyznačuje širokým tématickým záběrem, přesahujícím rámec soudobé řecké filosofie. Kompletní sbírka jeho děl svým rozsahem údajně nabývala encyklopedického charakteru, jelikož obsahovala teoretický základ pro většinu soudobých věd, který vycházel z atomistických principů.⁶

Odborné znalosti a témata, vyskytující se v Démokritových spisech, jsou pro většinu badatelů ukazatelem toho, že Démokritos za svůj život musel hojně cestovat do cizích zemí a studovat s místními mysliteli. Nejčastěji se v tomto kontextu zmiňuje jeho cesta do Egypta, odkud si měl odnést rozsáhlé znalosti matematiky, geometrie a astronomie, či návštěva Persie. Nejvzdálenější Démokritem navštívenou destinací má být údajně Indie.⁷ Přímé zmínky o jeho cestách se dají nalézt ve zlomcích, nicméně jejich důvěryhodnost zůstává nejistá. Ve zlomku DL IX 34 je např. v souvislosti s jeho cestováním zmíněn příběh, podle kterého Démokritos zahraniční cesty financoval ze svého podílu dědictví po otci.⁸ Klémént Alexandrijský ve zlomku B 299 uvádí, že o sobě Démokritos prohlásil následující: „Já jsem ze všech mých vrstevníků prošel největší část země, zkoumaje

¹ Coplestone 2014, str. 58.

² Např. C. Bailey a W. K. C. Guthrie shodně považují za nejpřesvědčivější údaj, pocházející od Apollodóra v *Kronice*, podle kterého Démokritovo narození spadá do období let 460-457 př. n. l., zatímco podle Thrasylla v *Úvodu do Démokritových spisů* spadá do období let 470-469 př. n. l., což by ho činilo o rok staršího než Sokrata. Epikúros pro změnu uvádí rok 486 př. n. l.

³ Bailey 1964, str. 109. Srov. Diógenés Laertios IX, 45.

⁴ Guthrie 1979, str. 386.

⁵ Bailey 1964, str. 109.

⁶ Tamtéž.

⁷ Bailey 1964, str. 110. Srov. Guthrie 1979, str. 387. Viz také Svoboda 1953, str. 12-13.

⁸ Diógenés Laertios IX 45 n, přel. A. Kolář: „(...) A jsa třetím synem, rozdělil otcův majetek. A většinou říkají, že si vzal menší podíl v penězích, protože měl touhu odcestovat, a že to jeho bratři lstivě tušili.“

největší věci, (...) slyšel jsem nejvíce moudrých lidí (...).“⁹ Kdybychom se chtěli podívat na další aspekty Démokritova života, které utvářely jeho osobitý charakter, musíme se pustit do vod neprokázaných tvrzení a doměnek – traduje se například to, že Démokritos byl schopen oddálit svojí vlastní smrt¹⁰, či že se na sklonku života sám oslepil. Podle zlomku A 26 tak učinil proto, aby se zbavil nevyhnutelné žádosti při pohledu na ženy¹¹, nicméně zlomek A 27 oslepení připisuje Démokritovu odporu k tomu zřít věci fyzickým zrakem a hovoří o tom, že díky slepotě mohl Démokritos obrátit pozornost ke své duši (což je podle mého názoru v souladu s tím, jak celkově smýšlel o smyslových vjemech), nicméně zlomek hned v úvodu celou událost s oslepením označuje za lživou.¹²

Démokritos je údajným autorem velkého množství spisů, zasahujících do různých oblastí poznání. Žádný z těchto spisů se bohužel nedochoval v celém znění, k dispozici nemáme ani žádný jejich delší souvislý úsek. O existenci spisů tak víme jen díky později sestaveným seznamům.¹³ Podle Díogenése Laertia Démokritova díla do tématických celků uspořádal Thrasylos – díla se stejným tématem seskupil dle zvyklosti do skupin po čtyřech, tzv. tetralogií. Zdroje se rozcházejí v konečném počtu spisů¹⁴, nicméně zlomek A 33 uvádí pět nejznámějších tématických celků: Etické spisy, Fyzikální spisy, Matematické spisy, Múzické spisy, Umění týkající se spisy a zvláštní kategorii Nezařazené spisy¹⁵ (seznam tetralogií s konkrétními názvy děl je obsahem zlomku A 33).¹⁶

Má bakalářská práce se zaměřuje na Démokritovo pojetí duše, těla a jejich vzájemného vztahu. Pracovat budu tedy převážně se zlomky¹⁷ z etických spisů a fyzikálních spisů (konkrétně ze druhé a třetí tetralogie fyzikálních spisů), ve kterých Démokritos rozvádí téma lidské fyziologie, psychologie a sekundárních kvalit

⁹ Démokritos B 299 (in Kléméns Alexandrijský, *Stromata* I, 16, 4-6), přel. J. Pilátová

¹⁰ Démokritos A 28 (in Anonymus Londinensis, *Supplementum Aristotelicum* III 1 sl. 37, 34. n), přel. G. Šuran a Démokritos A 29 (in *Athenaios* II 46 E), přel. G. Šuran.

¹¹ Démokritos A 26 (in Tertullianus. *Apologeticum* 46), přel. G. Šuran.

¹² Démokritos A 27 (in Plútarchos, *De curiositate* 12, 521), přel. G. Šuran. Zlomky A 22 a A 169 tuto událost uvádějí jako pravdivou s totožným zdůvodněním.

¹³ Svoboda 1989, str. 136.

¹⁴ Např. Guthrie uvádí, že celkový počet Démokritových děl překročil 60, naproti tomu Kirk a spol. uvádějí číslo 52.

¹⁵ Blíže k jednotlivým tetralogiím např. Guthrie 1979, str. 388, či Bailey 1964, str. 113-115.

¹⁶ Démokritos A 33 in (Díogenés Laertios IX 45 n.), přel. A. Kolář.

¹⁷ Kratší úryvky z Démokritových děl týkající se převážně morálních či etických témat, jejíž délka se pohybuje se od úseků vět až po odstavce, se označují jako tzv. zlomky typu B. Kromě zlomků typu B máme k dispozici také tzv. testimonia (zlomky typu A), tj. úryvky textů od současných či pozdějších autorů, které zachycují Démokritovy myšlenky převážně z oblasti filosofie či přírodovědy, nebo zmínky o jeho životě. Testimonia se obecně považují za méně důvěryhodná než zlomky typu B. Tato definice zcela jistě není přesná, má plnit pouze orientační funkci.

smyslového vnímání)¹⁸, které dále doplním o další relevantní testimonia.¹⁹ Když hovoříme o Démokritových výrocích, je dobré mít stále na paměti, že veškeré informace, které o nich máme k dispozici, jsou pouze zprostředkovány soudobými či pozdějšími autory. O pravosti či dokonce o autorství zachovaných zlomků se vedou v akademické obci napříč dekádami diskuze – problematika autentičnosti Démokritovy práce je tak komplexní, že se na tomto místě raději zdržím jejího posuzování – namísto toho se v této souvislosti odvolám na relevantní výzkum Tomáše Vítka:

Vítek ve své knize *Duše, Tělo a smrt od Hómera po Platóna* poukazuje na to, že největší počet zlomků pochází od Ióanése Stobaia a dohromady představuje necelou třetinu zachovaných výroků – tyto výroky ovšem nebyly extrahovány přímo z Démokritových děl, nýbrž ze starších antologií a sbírek.²⁰ Další nezanedbatelný počet zlomků pochází od jistého Démokrata²¹, mezi těmito zlomky se ovšem zcela jistě vyskytují i později editované výroky či falza.²² Zlomky od obou autorů jsou součástí pravděpodobně nejznámější a nejrozsáhlejší sbírky Démokritových zlomků *The Fragments of the Pre-Socratics*, sestavené H. A. Dielsem a později editované W. Kranzem, přičemž oba celky prokazatelně obsahují pravé výroky i prokazatelná falza.²³ Vítek ze svého bádání na toto téma vyvozuje následující závěr: „Protože se však materiál z obou sbírek do určité míry překrývá, navzdory sporné autenticitě řady fragmentů převládá mezi badateli přesvědčení, že většina Démokritovi připisovaných výroků z Dielsem editovaného korpusu je pravá.“²⁴

Autenticita části zlomků však zůstane pro nedostatek dat pravděpodobně nadále nejistá. Proto připomínám, že přestože je otázka reliability primární literatury v rámci metodologie vždy vitální, samotné posuzování autenticity zlomků není tématem této bakalářské práce – pro její účely budu tedy nadále vycházet z citovaného závěru docenta Vítka.

¹⁸ Bailey 1964, str. 114.

¹⁹ Nejznámějšími zapisovateli Démokrita, neboli tzv. doxografy, jsou např. Ióanés Stobaios, Aétios, Díogenés Laertios nebo Aristoteles, mezi další patří např. Simplikios, Kléméns Alexandrijský, či Cicero.

²⁰ DK 68 B 169 až B 297.

²¹ Jedná se o 85 krátkých výroků – DK 68 B 35 až 115.

²² Vítek 2022, str. 177.

²³ Tamtéž.

²⁴ Tamtéž – detailněji na str. 176-178.

2 Atomismus jako nový filosofický směr

2.1 Vznik nové nauky

Aristoteles i Theofrastos shodně považují za zakladatele atomismu filosofa Leukippa.²⁵ Toto tvrzení je akademickou obcí všeobecně přijímané jako pravdivé.²⁶ O Leukippovi, stejně jako o Démokritovi, není spolehlivě doloženo mnoho. Většina zkazek se týká spíše jeho atomistického učení, které údajně vzniklo jako reakce na eleatskou nauku.²⁷ Díogenés Laertios o Leukippovi dokonce tvrdí, že byl sám žákem Zenóna.²⁸ Zde se názory rozcházejí: Zatímco Kirk toto tvrzení odmítá jako nepodložené²⁹, Burnet ho považuje za přesvědčivé (Bailey, 1964, str. 67) a Kranz je o něm přesvědčený (Guthrie, 1979, str. 384).

Simplikios s ohledem na Theofrastův zlomek A 8 tvrdí, že Leukippovo učení vychází z Parmenidovy školy.³⁰ Např. Bailey považuje eleatský vliv v Leukippově nauce za zcela jasně prokazatelný.³¹ Ke stejnému názoru dochází i Dušan Šindelář ve své předmluvě ke knize *Zlomky starořeckých atomistů*, přičemž poukazuje na pár styčných bodů mezi oběma naukami, především však na to, že obě uznávají existenci jsoucna jako něčeho neměnného a nedělitelného. Leukippos se však v rámci vlastního výkladu od eleatské školy vzdaluje a v klíčových bodech zaujímá opačná názorová stanoviska: např. nedělitelných jsoucen existuje podle Leukippa nekonečný počet (naproti eleatskému jednomu), přičemž jsou schopny nabývat nekonečno tvarů. K takovým jsoucnům Leukippos předpokládá protiklad, který označuje jako nejsoucno. Oba pojmy chápe jako rovnocenné a na sobě úzce závislé. Svá jsoucna nazývá jako *atomy* a nejsoucna jako *prázdno*.³² Vymezením *prázdna* dává atomům prostor, ve kterém se mohou pohybovat. Tím polemizuje s hlavními myšlenkami eleatské školy, která jeho smýšlení ovlivnila: popírá neexistenci pohybu, předpokládá existenci prázdna a ve výsledku uznává i reliabilitu smyslového vnímání.³³ Skrze tzv. *teorii atomů* Leukippos tedy představuje

²⁵ Kirk 2004, str. 518.

²⁶ Bailey (1964, str. 66) upozorňuje na existenci tezí, podle kterých má koncept atomů kořeny v orientu: Poprvé se prý objevil u fénického filosofa jménem Mochus či u indických filosofů v knize *Vaicesika Sutra*. První možnost je podle Baileyho nevěrohodná. Indický koncept se od toho řeckého značně odlišuje, a tak Bailey nespátřuje důvod se domnívat, že by z něj Leukippos jakkoliv vycházel, či se jím inspiroval.

²⁷ Kirk 2004, str. 518.

²⁸ Tamtéž.

²⁹ Tamtéž.

³⁰ Svoboda 1953, str. 23.

³¹ Bailey 1964, str. 67.

³² Tamtéž.

³³ Svoboda 1953, str. 24.

zcela nový výklad světa – nejen jeho vzniku a konstrukce, nýbrž i principu, podle kterého se v něm vše řídí. Tento princip kauzality tvoří srdce atomistické nauky a Leukippos ho nazývá *nutností* (viz následující podkapitoly).

Démokritos, Leukippův žák a současník, Leukippovu atomistickou nauku studoval, převzal z ní základní myšlenky a některá témata následně detailněji rozpracoval.³⁴ Žádné z údajných Leukippových děl se bohužel nedochovalo celé (ani žádný jejich delší souvislý úsek). O jejich existenci tedy víme jen skrze zmínky ostatních autorů, a tak lze jen těžko posoudit, zda je jejich autor skutečně Leukippos, či jestli patří k Démokritovým dílům, která Leukippovy původní myšlenky rozpracovávají. Zde bych chtěla upozornit na to, že kvůli tomuto faktu je snaha o přesné určení autorství některých myšlenek obtížná – pro účely této kapitoly proto vycházím spíše z poznatků jednotlivých badatelů (ze sekundární literatury).

Např. ohledně Leukippova údajného autorství některých spisů lze dohledat několik protichůdných tvrzení: Např. Guthrie zmiňuje, že spisy *Velké uspořádání světa* a *O myslí* obsahují „zmínky o Leukippově práci.“³⁵ Naproti tomu Bailey zmiňuje, že Theofrastos Leukippovi přisuzuje autorství spisu *Velké uspořádání světa*³⁶, na které Démokritos navazuje spisem *Malé uspořádání světa*.³⁷ V následujících kapitolách nabídnu stručné shrnutí základních principů atomismu – s přihlédnutím k tématům, jež tvoří teoretický základ pro oblasti, rozebírané v torzu mé práce.

2.2 Atomy, prázdno a pohyb

Základní myšlenkou atomistické nauky, kterou sdílejí oba filosofové, je ryze materialistické pojetí okolního světa, jehož veškerý prostor je vyplněn a tvořen pouze dvěma prvky – *jsoucnem*, reprezentovaným hmotou a *nejsoucnem*, reprezentovaným prázdňem. Hmotu tvoří homogenní, malé částice, tzv. atomy, které se nahodile pohybují prázdňem.³⁸ Atomy mají dvě klíčové vlastnosti: jsou neviditelné a ze své podstaty nedělitelné. Všechny atomy jsou stejnorodé a jejich vlastní podstatu nelze nijak změnit či upravit.³⁹ Atomů existuje nekonečné množství.⁴⁰ Jednotlivé atomy se mohou

³⁴ Bailey 1964, str. 117.

³⁵ Guthrie 1979, str. 385.

³⁶ Bailey 1964, str. 67

³⁷ Svoboda 1953, str. 36. Srov. Guthrie 1979, str. 385.

³⁸ Výraz *atom* je vytvořen přidáním záporu ke slovu *tomos* (dělitelný). Výraz *atomos* tudíž doslova znamená *nedělitelný*.

³⁹ Guthrie 1979, str. 385.

navzájem shlukovat a navzdory své homogenitě tak ve výsledku vytvářet odlišné materiály. To je možné díky jednotlivým konfiguracím, jež nabývají přitom, co se shlukují.

Konfigurace atomů podle Leukippa zahrnuje tři úrovně, jakési tři proměnné – *tvar, uspořádání a poloha*⁴¹, jejichž výsledná kombinace je unikátní a určující pro podobu výsledného materiálu. Pojdme se tedy stručně podívat na jednotlivé proměnné: Podle Leukippa *tvarů* atomů existuje nekonečný počet, přičemž každý tvar propůjčuje atomům jiné vlastnosti. Navzdory tomu žádný tvar není nadřazený jinému, protože Leukippos „nespatřuje důvodu, proč by /atom/ měl být tvarován tak, více než onak.“⁴² Přesto ovšem v atomismu existuje jeden specifický tvar atomu, který nepodléhá stejným zákonitostem jako ostatní (detailněji níže).

Zbývající dvě proměnné jsou prostší: *Uspořádáním* je myšlena pozice, kterou atom zaujímá ve shluku s ostatními atomy. *Poloha* pak znamená rotaci či natočení atomu v prostoru.⁴³ Démokritos tyto tři úrovně od Leukippa přejímá a přidává k nim ještě čtvrtou – *velikost*. Velikost atomů hraje u Démokrita roli např. při smyslovém zpracování barev či chutí⁴⁴, nepřímo pak ovlivňuje např. schopnost těla pohybovat se.⁴⁵ U otázky velikosti atomů se Démokritos odchyluje od staršího epikurejského pojetí, ve kterém jsou všechny atomy „malé a proto neviditelné.“⁴⁶ Zatímco Leukippos s tímto pojetím souhlasí, Démokritos naproti tomu rozlišuje atomy podle jejich velikosti, přičemž o některých z nich tvrdí, že jsou „velmi velké“⁴⁷ – podle Aétia dokonce Démokritos předpokládá atomy, které „dosahují velikosti kosmu.“⁴⁸ Podle Leukippa tedy existuje kauzalita mezi malými rozměry atomu a jeho neviditelností, nicméně u Démokrita v této souvislosti lze nalézt zdánlivý paradox – atomy podle něj mohou dosahovat libovolné velikosti⁴⁹, avšak přitom stále platí, že je (jednotlivě) není možné registrovat skrze naše smysly.⁵⁰ Zde bych ráda upozornila na to, že tato zdánlivě paradoxní situace může být způsobena tím, že

⁴⁰ Bailey 1964, str. 78.

⁴¹ Bailey, 1964, str. 80, vlastní překl. původ. pojmů. Pojmy *tvar, uspořádání a poloha* pocházejí od Aristotela, který se domníval, že výstižněji popisují svou funkci než původní pojmy, které používal Leukippos: *rytmus, dotyk a otočení*.

⁴² Bailey 1964, str. 81; vlastní překl. citace.

⁴³ Tamtéž.

⁴⁴ Viz podkapitola Mechanismy smyslového vnímání.

⁴⁵ Viz kapitola Složení duše a její přímý vztah k tělu.

⁴⁶ Guthrie 1979, str. 394.

⁴⁷ Tamtéž.

⁴⁸ Tamtéž.

⁴⁹ Tamtéž.

⁵⁰ Bailey 1964, str. 81.

v této oblasti nemáme k dispozici dostatek dat, ze kterých bychom mohli vycházet při snaze tento jev odůvodnit.

Někteří filosofové (např. Aristoteles a Epikúros) k výše uvedeným vlastnostem atomů přidali ještě *hmotnost*, která se přímo vztahovala ke směru jejich pohybu. Např. Epikúros považoval *hmotnost* atomu za příčinu jeho přirozeného pohybu – atomy kvůli své váze padaly prázdnem směrem dolů, podobně jako kapky vody při dešti.⁵¹ Tuhle tezi však Leukippos i Démokritos odmítali. Podle Démokrita dokonce nemají atomy žádnou hmotnost a pohybují se z jiného mechanického důvodu – z důvodu *nutnosti*.⁵² Leukippos i Démokritos pohlíželi na pohyb atomů shodně. Oba předpokládali, že atomy jsou neustále v pohybu, který nikdy neutuchá: atomy putují prázdnem a cestou se navzájem sráží, což vede ke dvěma možným výsledkům: Buď se od sebe atomy odrazí, přičemž naberou nový, zcela náhodný směr, nebo se při srážce navzájem zachytí a vytvoří shluk.⁵³ To, jestli se od sebe atomy odrazí, nebo se shluknou, poté závisí na tom, jestli jsou svou konfigurací mezi sebou kompatibilní, tzn. jestli se do sebe mohou „zaklesnout“ a udržet se pohromadě.⁵⁴

Leukippos vznik i zánik shluků atomu popisoval pomocí malých mezer tzv. „*intervalů*“, oddělující od sebe jednotlivé atomy v prázdně či posléze v atomovém konglomerátu (shluku). Pokud do *intervalu* vletí atom se správnou konfigurací (viz výše), uchytí se v něm a zůstává již na místě. Tímto způsobem se shluk atomů postupně rozrůstá. Pokud však do intervalu vletí atom, který nemá vhodnou konfiguraci, v některých případech způsobí náraz, jehož prudkost konglomerát atomů zcela rozmetá, zvláště pokud byl již dříve vystavený podobným nárazům a jeho struktura je oslabená.⁵⁵ Démokritos ve zlomku A 37 zdůvodňuje proces shlukování pomocí odlišných tvarů částic: „(...) Neboť jedna z nich jsou šikmá, druhá mají podobu háčku udice, jiná jsou dutá, jiná vypuklá a jiná mají nesčetné jiné rozdíly. Domnívá se pak /Démokritos/, že se tak dlouho sebe drží a u sebe trvají, až přistoupí z okolí nějaká silnější nutnost, jimi zatřese a je od sebe rozptýlí.“⁵⁶ Z tohoto zlomku je patrné, že struktury, vytvořené

⁵¹ Guthrie 1979, str. 401.

⁵² Bailey 1964, str. 86. Theofrastos sice hovoří o tom, že Démokritos určuje lehké a těžké podle velikosti, což by se dalo vztáhnout i na atomy, nicméně podle Guthrieho je zřejmé, že hmotnost atomů by v tomto případě přirozený pohyb atomů neovlivňovala – viz Guthrie 1979, str. 403.

⁵³ Tamtéž.

⁵⁴ Guthrie 1979, str. 405.

⁵⁵ Bailey 1964, str. 89.

⁵⁶ Démokritos A 37 (in Simplicios, *In De caelo* 294,33 Heib), přel. K. Svoboda.

shlukováním atomů nejsou věčné, a působením nutnosti mohou zaniknout, což se ovšem nevztahuje na samotné atomy, které poté jednoduše pokračují v cestě prázdňem.⁵⁷

Jedinou výjimku při procesu slučování tvoří atomy ohně, jež mají podle atomistů malé rozměry a kulatý tvar, který jim propůjčuje neobvyklé vlastnosti, jež budou hrát stěžejní roli v následující kapitole. Kirk a spol. poukazují na to, že atomy ohně by kvůli svému tvaru logicky neměly být schopny se vzájemně zachytit a vytvářet struktury, přesto k tomu ovšem dochází. Jako možné východisko Kirk předkládá Démokritův princip, podle kterého „podobné přitahuje podobné.“⁵⁸ Tento princip mohu jednoduše ilustrovat skrze vybrané pasáže ze zlomku B 164: „(...) Vždyť se i živočichové druží k stejnorodým živočichům, jako holubi k holubům, jeřábi k jeřábům a stejně i ostatní zvířata. Tak je tomu i u neživých věcí, jak lze vidět na prosívaných semenech a na oblázcích v příboji, neboť tam se při otřásání síta odděleně řadí čočka k čočce (...). Tuto zase jsou snášeny podle pohybu vlny podlouhlé oblázky na totéž místo jako podlouhlé a okrouhlé jako okrouhlé, jako by podobnost v těchto věcech měla cosi spojujícího (...).“⁵⁹ Princip, podle kterého se sdružují věci se stejnými vlastnostmi je klíčový např. při formování nových světů v atomistické kosmologii⁶⁰, a podle mého názoru tvoří nepostradatelnou součást Démokritova myšlenkového systému.

K formování (a zániku) veškeré hmoty tedy dochází skrze shlukování atomů. Celý tento proces je přímo závislý na premise pohybu: Podle Leukippa se atomy pohybují ve všech směrech a jejich pohyb je v zásadě nepředvídatelný, protože nelze předvídat směr, který atomy naberou po srážkách, jež vyústí v odražení atomu nebo zánik konglomerátů.⁶¹ Takovýto pohyb atomů je přirozený, odvěký a způsobený *nutností*.⁶² Nutno dodat, že takováto hypotéza přirozeného pohybu atomů nevyžaduje žádný prvotní impuls či energii, která by na počátku času uvedla atomy v pohyb, ani se tímto tématem valně nezabývá.⁶³ Atomy zůstávají v pohybu díky srážkám a jejich pohyb neustává dokonce ani potom, co se zachytí ve shluku - shluklé atomy, které se nadále nemohou pohybovat volně, svůj pohyb značně omezí na jakýsi *mikropohyb*⁶⁴, který je vlastní

⁵⁷ Bailey 1964, str. 89.

⁵⁸ Kirk 2004, str. 548.

⁵⁹ Démokritos B 164 (in Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos* VII, 116-117), přel. K. Svoboda.

⁶⁰ Kirk 2004, str. 547.

⁶¹ Bailey 1964, str. 83.

⁶² Tamtéž, str. 85.

⁶³ Tamtéž, str. 86 – dále viz podkapitola Nutnost a náhoda.

⁶⁴ Jednotlivé struktury umožňují „svým“ atomům konkrétní rozsah pohybu – viz Bailey, 1964, str. 88.

veškeré hmotě. Leukippos ho nazývá *oscilací*.⁶⁵ Kdybychom se naproti tomu podívali na celkový pohyb všech atomů v universu, zjistili bychom, že ho přeci jen provází nějaká zákonitost: Všechny atomy prázdňem ve skutečnosti víří, neboli jinak řečeno, jsou součástí obrovského kosmického víru, v němž se pohybují a sráží. Leukippos tento jev opět připisuje *nutnosti*.⁶⁶ Kosmický vír atomů je stěžejní součástí atomistické kosmologie, v níž hraje roli např. při vzniků nových světů.⁶⁷

2.3 Nutnost a náhoda

V předchozím textu několikrát odkazuji na pojmy *nutnost* a *náhoda*. Nyní se domnívám, že přišel správný čas se jimi zabývat podrobněji. Tyto dva pojmy bývají v atomismu skloňované společně a dohromady tvoří jeden ze základních konceptů atomistické nauky. Navzdory tomu se následně budu věnovat každému pojmu zvlášť – porozumění *nutnosti* a *náhodě* nám posléze pomůže ilustrovat např. to, jakým způsobem se Démokritův člověk vztahuje k okolnímu světu, což pokládám za dobré zmínit předtím, než se pustím do rozboru lidské duše či etiky.

Jak již bylo řečeno, *nutnost* (*ananké*) je základním kauzálním principem atomistického universa. Díky *nutnosti* dochází ke srážkám atomů, jež mají za následek vznik a zánik světů – již Leukippos jí přiřknu odpovědnost za veškeré dění v universu.⁶⁸ *Ananké* bych zřejmě nejlépe popsala jako jakýsi odvěký zákon, příčinu, které podléhá veškeré dění v přírodě, člověka (do jisté míry) nevyjímaje. Guthrie poukazuje na „slepý“ charakter zákonu *nutnosti* – stejně jako evoluce nemá za cíl nabídnout světu dokonalejšího jedince, tak dění, podněcované *nutností*, nemá žádný předem daný účel a jeho výsledky mohou být stejně příznivé, jako nepříznivé.⁶⁹ V tomto slova smyslu tak každý proces, započatý *nutností* de facto obsahuje jistý element *náhody*.

S výrazem *náhoda* (coby principu, který řídí běh událostí) se ovšem lze setkat až v pozdějších textech sepsaných doxografy, např. u Aristotela (*automaton*).⁷⁰ Leukippos s pojmem *náhoda* nepracuje.⁷¹ V Démokritových textech můžeme na *náhodu* narazit pod

⁶⁵ Bailey 1964, str. 88.

⁶⁶ Tamtéž.

⁶⁷ Svoboda 1953, str. 27.

⁶⁸ Tamtéž.

⁶⁹ Guthrie 1979, str. 416. Guthrie jako příklad „slepé příčiny“ používá Aristotelův příměr: Obilí je zavlažováno deštěm ne proto, že bez něj nevyroste, nýbrž jednoduše proto, že ve vzduchu je vysoká vlhkost. Déšť naopak v některých případech může úrodu poškodit.

⁷⁰ Guthrie 1979, str. 415.

⁷¹ Svoboda 1953, str. 27.

odlišným, přesto však podobným výrazem – *týché* (neboli fortuna, osud). S *týché* se můžeme setkat převážně v Démokritových etických zlomcích⁷², kde pomocí ní Démokritos vykresluje rozdíl mezi rozumným a nerozumným jednáním: „Nerozumní se řídí zisky náhody (*týché*), kdo je však znají, řídí se zisky moudrosti.“⁷³ Etické zlomky, ve kterých se vyskytuje výraz *týché* naznačují, že Démokritos, bez ohledu na nutnost, svěřil člověku svobodnou vůli⁷⁴ – lidé mají podle Démokrita svobodnou volbu jednat buďto uváženě (řídít se rozumem) či nerozumně (řídít se touhami).⁷⁵

Toto zde zmiňuji záměrně – pociťuji, že stejně jako Démokritos vyděluje nerozumnost od rozumnosti, vyděluje i *náhodu* od nutnosti – na první pohled se vylučují, jedno je však pro druhé nepostradatelné: *Náhoda*, zastoupená např. v nepředvídatelném pohybu atomů po vzájemné srážce, hraje podle mého názoru při tvorbě nových struktur rovnocennou roli jako nutnost, díky níž je vše primárně v pohybu. Stejně tak bychom se neobešli bez nerozumnosti, která nám odhaluje to, k čemu tíhneme, a tedy to, čeho bychom se měli rozumově vyvarovat.

Na tomto místě jsem podle mého názoru dostatečně představila výchozí teoretické koncepty atomismu, o které se opírají Démokritovy hypotézy týkající se lidské psychologie, fyziologie, noetiky i etiky, a proto se mohu pustit do jejich rozboru. Jako první bych ráda představila, jakým způsobem se Démokritos, coby ryzí materialista, postavil k otázce lidské duše, tedy k něčemu, na co nyní nahlížíme spíše jako na spirituální záležitost.

⁷² Konkrétně např. zlomky B 197, B 210, B 269 – viz Guthrie 1979, str. 415.

⁷³ Démokritos B 197 (in Stobaios III 4, 71), přel. K. Svoboda. V českém překladu zlomku B 197 K. Svoboda použil pro původní výraz *týché* (*τύχη*) slovo *náhoda*, nicméně např. ve zlomku B 269 je *týché* zastoupena českým slovem *osud*. Výrazy *náhoda* a *osud* mívají u etických zlomků stejný význam.

⁷⁴ Člověk se *ananké* vyrovnává skrze potřebu (*chreia*), tj. skrze sílu, jež ho přiměje k jednání v situacích, v nichž se ocitl působením *ananké* – viz Svoboda 1953, str. 47).

⁷⁵ Detailněji v kapitole Démokritova etika.

3 Složení lidské duše a její přímý vztah k tělu

Démokritovo pojetí lidské duše zcela koresponduje s principy jeho atomistické nauky. Duše se podle něj skládá z malých, hladkých kulatých atomů ohně, které prostupují celé tělo a svým neustálým pohybem jej uvádějí do pohybu. V okamžiku smrti dojde k vyloučení atomů duše z těla, dochází tedy k jejímu „rozpadu“ a zániku. Tento popis je ovšem jen velmi obecný – zlomků, týkajících se vlastních charakteristik duše se zachovalo velmi málo, jedná se výlučně o testimonia (zlomky typu A) a vzniklé mezery ve výkladu se vyplňují jen obtížně. Rekonstrukce Démokritova pojetí duše se v základech opírá o zlomky A 101 až A 107, jejichž autorem je Aristoteles, který se tématu věnuje ve svých spisech O duši (*De anima*) a O dýchání (*De respiratione*).⁷⁶ V této kapitole se budu věnovat třem hlavním motivům úzkého vztahu duše k tělu: duše a tělesný pohyb, duše a dýchání a lokalizace duše v těle. Závěrem se pokusím shrnout, co vše duše představuje pro její tělesnou schránku.

3.1 Duše a pohyb těla

Ve spise *De anima* Aristoteles hovoří o samotném složení duše. Tvrdí, že atomy duše se skládají z atomů ohně, jsou malé, kulaté a velmi pohyblivé (A 101): „(...) Demokritos se vyjádřil ještě určitěji, ježto uvedl příčinu obojího, duše je prý totožná s rozumem a tento náleží k původním a nedílným tělesům a pro svou jemnost a tvar je pohyblivý; z tvaru nejpoohyblivějším tvarem pak nazývá kulatý; a takový je prý duch a oheň (...).“⁷⁷ Tento zlomek obsahuje dva důležité motivy: kulovitý tvar atomů duše (atomů ohně) a schopnost pohybu. Motiv ztotožnění duše s ohněm/teplem zmiňují i další zlomky⁷⁸, přičemž klíčovou roli u schopnosti pohybu hraje právě specifický tvar atomů duše. Ten je stěžejním prvkem atomistické „konstrukce“ duše: atomy duše totiž díky svému tvaru zůstávají samy neustále v pohybu, který ve výsledku zapříčiňuje i pohyb těla.⁷⁹

V Aristotelově spisu *De Anima* můžeme dále najít pasáže, blíže se zabývající pohybem těla vycházejícím z duše (A 104): „(...) Někteří také tvrdí, že duše tělem, v němž sídlí, pohybuje tak, jak se sama pohybuje; tvrdí to například Demokritos, který se

⁷⁶ Havlíček, 2002, str. 7. Vitek (2022, str. 182) upozorňuje, že mezi doxografy je Aristoteles pravděpodobně nejvýraznější zdroj zlomků zmiňující duši, a táže se do jaké míry byl Aristoteles skutečně pouze nestranný zapisovatel Démokritových myšlenek.

⁷⁷ Démokritos A 101 (in Aristoteles, *De anima* I 2, 405 a 5n), přel. A. Kříž.

⁷⁸ Např. zlomky A 102 a A 106.

⁷⁹ Svoboda 1953, str. 33.

vyjadřuje podobně jako skladatel komedií Filippos. Ten totiž prohlásil, že Daidalos uvedl do pohybu dřevěnou sochu Afrodity tak, že do ní nalil rtuť. Podobně tedy i Demokritos říká, že atomy kulovitého tvaru jsou v pohybu, poněvadž pro svou přirozenost nemohou setrvávat v klidu, a tak prý sebou vlekou a uvádějí do pohybu celé tělo.⁸⁰

„(...) Předpokládali /Démokritos a podobně Leukippos/ totiž, je to duše (psýché), která dává pohyb (*kinésis*) živým bytostem (...).“⁸¹ Kauzalita mezi duší a schopností pohybovat se je tedy jeden z mála motivů, který zmiňuje nějakou užší formu vztahu duši (*psýché*) vůči tělu (*sóma*).

3.2 Lokalizace duše v lidském těle

V spisu *De Anima* se nachází jeden zajímavý moment, který nabízí další pohled na výše uvedené schéma.⁸² Aristoteles v jedné části textu označí duši za jakési těleso uvnitř těla a hovoří o ní jako o „tělu v těle“: „Demokritos tvrdí, že pohyb vychází od duše. Poněvadž duše je v celém vnímajícím těle, jsou na téměř místě nutně těla dvě, je-li duše jakýmsi tělesem.“⁸³ Tento zlomek přináší do našeho rozboru pojetí duše novou dimenzi, a to lokaci neboli umístění samotné duše v lidském těle. Z doposud citovaných zlomků by se mohlo zdát, že atomy duši jednoduše prostupují celé tělo. Toto pojetí duše volně koresponduje se zlomkem A 102 od Aétia, kde Aétios označil duši za ohnivě spojené částice, a tedy za tělo (*sóma*).⁸⁴ Pojetí duše jakožto hmotného tělesa či „těla“ v těle, jakkoliv odlišné od současného filosofického diskurzu, dává v kontextu atomistické teorie smysl – při výkladu je třeba vzít v potaz, že atomisté duši i tělo shodně považovali za složené z atomů a rozdíl mezi atomární stavbou těla a duše spočíval jen v rozdílném tvaru a typu spletení atomů.⁸⁵

Aristotelův výklad Démokritovy duše jako „těla v těle“ je ovšem problematický při srovnání se zbytkem Démokritovy nauky – Havlíček ho srovnává se zlomky od Aétia (konkrétně s A 102 a A 30) a dochází k názoru, že jako teze nemůže být platný.⁸⁶ Jednak je v přímém rozporu s Démokritovým výkladem o smyslovém vnímání, který (velmi zjednodušeně) naráží na skutečnost, „že charakteristickým rysem těla je smyslová

⁸⁰ Démokritos A 104 (in Aristoteles, *De anima* I 3; 406 b 15), přel. A. Kříž.

⁸¹ Démokritos A 104 (in Aristoteles, *De anima* I 3; 404 a 8), přel. A. Kříž.

⁸² Havlíček 2002, str. 6.

⁸³ Démokritos A 104 (in Aristoteles, *De anima* I 5; 409 a 32 n), přel. A. Kříž.

⁸⁴ Démokritos A 102 (in Aétios *IV*, 3,5 /Dox. 388/), přel. K. Svoboda: „Demokritos učí, že duše je ohnivě spojené částice pochopitelných rozumem, mající kulovité tvary a ohnivou sílu, a tedy tělo.“

⁸⁵ Havlíček 2002, str. 6.

⁸⁶ Tamtéž, str. 7.

vnímatelnost a duše je smysly na rozdíl od těla nevnímatelná⁸⁷. Navíc kromě „výchozí“ teze (podle které jsou atomy duše rozptýleny po celém těle, tzn. duše kopíruje tvar těla a proto s ním může pohybovat)⁸⁸, existují i zmínky, upřesňující lokaci a dokonce pokusy o diferenciaci duše v těle.⁸⁹ Než se dostanu k samotným tezím o diferenciaci duše, nesmím zapomenout uvést, že motiv rozdělení duše je typický až pro pozdější řeckou poplatonskou filosofii⁹⁰: Např. Víték upozorňuje na to, že je motiv diferencované duše příliš komplikovaný na to, aby pocházel z raných filosofických diskurzů, jako je atomismus, a zpochybňuje tak jeho autenticitu v Démokritových zlomcích.⁹¹

Pokud se podíváme na zmínky o diferenciaci duše u Démokrita, jako první pravděpodobně narazíme na tvrzení, že Démokritos pokládá duši (*psýché*) a rozum (*nús*) za totéž.⁹² Toto tvrzení se také vyskytuje ve zlomcích Díogéna Laerta (A 1)⁹³ a Aétia (A 96)⁹⁴, nicméně podle Vítka je jeho autorem až Aristoteles, od kterého je přejímají ostatní doxografové.⁹⁵ Zlomek A 105 od Aétia naopak hovoří o rozdělení duše na tři části - *rozumnou, nerozumnou a vládnoucí*, kde *rozumnou* umísťuje do oblasti hrudi, *vládnoucí* do oblasti hlavy a *nerozumnou* část duše nechá prostoupit celé tělo.⁹⁶ Zde se však nabízí logická otázka – pokud má být duše skutečně tvořena atomy stejného druhu, co konkrétně (z fyzikálního hlediska) by mělo způsobovat rozdělení duše na několik částí, z nichž každá vykonává specifickou funkci?

Pro zodpovězení této otázky bohužel neexistuje dostatečné množství důkazů. S motivem rozdělení duše na více částí se však můžeme setkat i v dalších zlomcích, např.

⁸⁷ Tamtéž.

⁸⁸ Víték 2022, str. 252.

⁸⁹ Teze o diferenciaci duši jsou ty, podle kterých se duše dále dělí na specifické části, které sídlí v různých částech těla podle toho, jaké konkrétní psychické funkce v organismu duše zastává: Pokud filosof duši například považuje za nezbytnou pro schopnost přemýšlet, pravděpodobně ji (nebo alespoň její část) ve svém výkladu umístí do oblasti hlavy, která je psycho-fyzické úrovni obecně spojována s myšlením. Zmínky o diferenciaci nalezneme např. v spisu *De anima*, 405a9, či zlomcích A 1 a A 93.

⁹⁰ Coplestone 2014, str. 82

⁹¹ Víték (2022, str. 255) se domnívá, že teze o rozdělení duše na dvě nebo tři části za účelem jejich propojení s tělesnými centry byly na před Sokratovskou filosofii aplikovány až zpětně, neboť v počátcích klasické doby se ještě *psýché* nepojila s žádnými tělesnými centry a její další diferenciaci by byla pro danou dobu příliš komplexní.

⁹² Havlíček 2002, str. 6.

⁹³ Démokritos A 1 in (Díogenés Laertios IX 44), přel. A. Kolář: „Démokritos soudí, že je duše totožná s rozumem.“

⁹⁴ Démokritos A 96 in (Aétios IV 5, 12 /Dox .392/), přel. K. Svoboda: „Parmenides, Empedokles a Demokritos učí, že rozum a duše je totéž (...).“

⁹⁵ Víték (2022, str. 181) tvrzení označuje za nepřesné a říká: „Zda Démokritos považoval rozum (*nús*) za integrální část duše a z části za její synonymum, anebo za samostatnou poznávací, řídicí a kontrolní složku není zřejmé – podle všeho vztah mezi *psýché* a myšlením blíže nespecifikoval (...).“

⁹⁶ Víték 2022, str. 252.

z oblasti etiky – kde Démokritos vychází z rozdělení duše na rozumovou a nerozumnou část, nicméně k jeho příčině se nevyjadřuje a nijak ji nezdůvodňuje – jednoduše jej považuje za faktické.

3.3 Duše a dýchání

Posledním, jasně čitelným námětem vztahování duše k tělu je dech, přesněji řečeno souvislost mezi duší a dechem, kdy dýchací proces v tělech živočichů zaručuje přítomnost duše a v přeneseném významu i život (zlomky A 103 a A 107). Souvislost mezi duší a dechem není originální myšlenkou atomistů, v starořecké filosofii se objevila v různých podobách už dříve – nalezneme ji již u Homéra, později ji zmiňuje např. Anaximandros či někteří stoikové.⁹⁷ Zajímavá je určitě i zmínka o etymologické příbuznosti slov *psýché* a *psýchó*, které v jednom ze svých významů označuje *vanutí*, či *dýchání*.⁹⁸ V souvislosti s Démokritovým pojetím duše bych za klíčový označila zlomek A 107 (*De respiratione*), ve kterém podrobněji popisuje mechaniku, jež živočichům umožňuje udržet duši v těle – proces dýchání zabraňuje jejímu opuštění těla: Aristoteles zde ztotožňuje duši s teplem a připisuje jejím atomům kulovitý tvar. Ve vzduchu je prý rozptýleno množství atomů tohoto druhu, které člověk vdechuje současně se vzduchem. Tyto atomy po vdechnutí odrážejí tlak způsobený okolním vzduchem a tak pomocí fyzikálních principů udržují duši v těle až do okamžiku, kdy tělo již není schopno z „provozních důvodů“ vzdorovat tlaku zvenčí. Jakmile ustane dýchání, rovnováha se poruší a atomy duše tělo opustí.⁹⁹

Zlomek A 103 od Macrobia vzájemný vztah duše a dechu potvrzuje: „Démokritos pravil, že duše je dech vložený v atomy a tak lehce se pohybující, že pronikne každým tělem.“¹⁰⁰ Ze zlomku A 106 vyplývá důležitý poznatek – poslední lidský nádech znamená pro duši poslední okamžik její existence, neboť je svázaná s tělem jejího vlastníka. Démokritos tedy duši považoval za smrtelnou, což potvrzuje např. zlomek A 109 od

⁹⁷ Bartoš 2006, str. 65.

⁹⁸ Tamtéž.

⁹⁹ Démokritos A 106 (in Aristotelés, *De respiratione* 4; 471 b 30 n), přel. K. Svoboda: „(...) Říká pak /Démokritos/, že je duše a teplo totéž, tj. první tvary kulovitých těles, a jsou-li spojovány obklopujícím vzduchem, který je vytlačuje z těla, pak jim, jak říká, poskytuje pomoc vdechování. Neboť ve vzduchu je hojný počet takových těles, které on nazývá duchem a duší. Když tedy živočich dýchá a tak vstupuje do něj vzduch, tu vnikající tělesa odrážejí tlak a brání, aby duše, jsoucí v živočiších, neunikala. A proto je vdechování a vydechování život i umírání, neboť kdykoliv nabude převahy obklopující a stlačující vzduch a nemohou jej již zadržet z vnějška vstupující tělesa, tu nastává smrt, ježto nemůže živočich vdechovati. Neboť smrt je odchod takových tvarů z těla působením tlaku z vnějška. Ale příčinu, proč asi musí všichni zemřít, ne však kdykoliv, nýbrž od přírody stářím a proti přírodě násilím, nijak neobjasňuje.“

¹⁰⁰ Démokritos A 103 (in Macrobius, *In Sominum Scipionis* I 14, 19), přel. K. Svoboda.

Aétia: „Demokritos a Epikuros učí, že duše je smrtelná, neboť hyne spolu s tělem.“¹⁰¹ Démokritos tímto tvrzením zároveň vylučuje jakoukoliv existenci duše nezávisle na těle. Za dostatečný důkaz toho, že Démokritos odmítal myšlenku posmrtného života považují zlomek B 297, ve kterém Démokritos tvrdí, že posmrtný život je pouze konstruktem lidí, kteří nemají o smrtelnosti své duše tušení a „vymýšlejí si lživé báje o tom, co bude po smrti.“¹⁰²

Jak se tedy konkrétně Démokritova duše vztahuje k lidskému tělu? Hlavní myšlenka atomistického pojetí duše tkví v tom, že se na duši pohlíží jako na konglomerát atomů, který je schopen díky kulovitému tvaru jednotlivých atomů propůjčit život tělesné schránce živočichů, a to skrze zajištění základních tělesných funkcí, jako je dýchání nebo schopnost pohybu. Mimoto duše hraje roli i v procesu smyslového vnímání, kterému je věnována celá příští kapitola.

¹⁰¹ Démokritos A 109 (in Aétios IV 7 4 /Dox 393/), přel. K. Svoboda.

¹⁰² Démokritos B 297 in (Stobaios, *Anthologium* IV, 52, 40 /IV, 34, 62/), přel. K. Svoboda: „Někteří lidé, nevědouce o rozkladu lidské přirozenosti a jsouce si vědomi svého ničemného života, trápí se po čas žití zmatkem a strachem a vymýšlejí si lživé báje o tom, co bude po smrti.“

4 Smyslové vnímání a poznávání

Duše byla v těle podle Démokrita zodpovědná za mnohem více než za jeho základní tělesné funkce, např. zodpovídala právě za tělesné vnímání.¹⁰³ Roli, kterou v těchto procesech měla plnit, objasním v této kapitole. Toto téma mi přijde velmi zajímavé, už jen proto, že Démokritos duši zařadil do pochodů, jež bychom dnes, obohaceni lékařskými a psychologickými poznatky, mohli považovat za ryze tělesnou záležitost. Ve filosofickém diskurzu nabývá ovšem otázka smyslového vnímání/poznání často hlubšího významu. Důraz se, kromě způsobu, jakým člověk skrze smysly poznává, často klade také na otázku, jestli je takto nabyté poznání reliabilní, tj. jestli je opravdu spolehlivým zdrojem informací. Démokritova nauka o smyslovém vnímání není výjimkou z pravidla: kromě „fyziologické“ části, ve které Démokritos popisuje mechaniku získávání smyslových vjemů, obsahuje i část noetickou, jež se zabývá spolehlivostí poznatků nabytých skrze smysly. Abych mohla dobře vymezit roli duše v procesu smyslového poznávání, musím tuto kapitolu otevřít popisem principů smyslového vnímání.

4.1 Mechanismy smyslového vnímání

Ke smyslovému vnímání vypracoval Démokritos jednotnou teorii, tzv. *Teorii obrazů či zrcadlení*¹⁰⁴, kterou lze (princiálně) aplikovat na všechny druhy smyslového vnímání. Teorie do detailu popisuje mechaniku získávání dat z okolního světa skrze tělesné smyslové receptory, přičemž Démokritos hovoří o každém smyslu zvlášť: Základním kamenem Démokritova mechanismu smyslového vnímání je *dotyk* atomů, na němž stojí de facto celá *teorie obrazů/zrcadlení*. Aristoteles ve zlomku A 119 zachycuje tuto Démokritovu klíčovou myšlenku: „Démokritos a většina fyziků mluvících o vnímání činí cosi nesprávného, neboť pokládají všechny vjemy za hmatové. A přece, je-li tomu tak, je zjevné, že i každý z ostatních vjemů je nějaký dotyk.“¹⁰⁵ Atomistická nauka tedy vykládá všechny vjemy skrze fyzický dotyk atomů a nepřipouští žádný jiný způsob jejich nabývání. Co přesně je *dotykem* atomů myšleno lze pravděpodobně nejlépe ilustrovat na samotné *teorii obrazů/zrcadlení*, která primárně popisuje zrakové vjemy. Nejvýstižnější popis nabývání zrakových vjemů nabízí zlomek A 1, který říká, že vidíme proto, že nám

¹⁰³ Bailey 1964, str. 162.

¹⁰⁴ Svoboda 1953, str. 39. Povrch všech předmětů neustále vyzařuje drobné atomární částičky, tzv. *obrazy (édioly)*. *Édioly* se odloučí od předmětu, následně letí vzduchem a k lidské duši se dostanou skrze smyslové orgány.

¹⁰⁵ Démokritos A 119 (in Aristoteles, *De sensu* 4, 442 a 29 n), přel. K. Svoboda.

„padají obrazy do očí.“¹⁰⁶ Zlomky A 121 a A 135 od Aristotela tento proces popisují detailněji: Od povrchu všech předmětů se neustále odštěpují atomy, které se následně otisknou do vzduchu, přítomném mezi předmětem a lidským okem. Poté se otisk, zachycený ve vzduchu člověku zrcadlí ve vlhkých očích a takto se obraz dostává skrze lidské oko dále do duše: „Odráz nevzniká totiž ihned v zornici, nýbrž vzduch mezi zrakem a viděným předmětem přijímá otisk podle toho, jak je stlačován viděným předmětem i vidoucím okem, neboť ze všeho něco vytéká. Potom vzduch, jsa tuhý a maje jinou barvu než zornice, se odráží ve vlhkých očích. A hustá věc onen obraz nepřijímá, zato vlhká jej propouští.“¹⁰⁷ Takovýto popis mechanismu fungování zrakových vjemů se zdá být vcelku v souladu se zbytkem Démokritovy nauky, nicméně autor zlomku A 135 Theofrastos ho již ve znění textu označuje za nesprávný a vznáší k němu několik výhrad. Theofrastos ve své kritice zmiňuje například problém se vzájemným křížením velkého množství otisků, které by musel vzduch nutně obsahovat, nebo si klade otázku, zda by z hlediska fyzikální hustoty látek nebyla lepším médiem pro otiskování voda. Nejpalčivější nedostatek Démokritova výkladu však Theofrastos spatřuje v samotném principu otiskování: „A vůbec proč ten, kdo uznává výtok podoby, jak to činí Demokritos ve výkladu tvarů¹⁰⁸, musí uznávat otiskování? Vždyť se ukazují samy obrazy.“¹⁰⁹ Na tomto místě si nemohu odpustit drobný komentář: při prvním čtení zlomku jsem se zamýšlela nad stejným problémem a až později jsem dospěla k myšlence, že bez „mezikroku“ otiskování původních atomů do vzduchu (které obraz zrcadlově převrátí, podobně jako když se obtiskne pečeť do vosku), by byl výsledný obraz putující do zornice zrcadlově obrácený (vzduch s obtiskem se odráží v očích).

Když hovoříme o zraku, musím se zmínit o Démokritově pojetí barev: Zlomky A 123 a A 124 podávají shodně zprávu o tom, že Démokritos barvy nepovažoval za objektivní kvality – protože atomy samy o sobě nejsou nijak zbarvené. Zlomek A 125 o barvách hovoří takto: „Demokritos učí, že od přírody není žádná barva, neboť prvky, totiž plno a prázdno, nemají vlastností.“¹¹⁰ Atomy se však podle atomistických principů spojují dohromady na třech úrovních – z hlediska *uspořádání*, *tvaru* a *polohy*.¹¹¹ Podle konkrétních konfigurací těchto třech faktorů pak „spatřujeme“ jednotlivé barvy.

¹⁰⁶ Démokritos A 1 (in Diogenés Laertios IX 44), přel. A. Kolář.

¹⁰⁷ Démokritos A 135 in (Theofrastos, *De Sensibus* 50 n), přel. K. Svoboda.

¹⁰⁸ Pojem *tvar* referuje ve většině zlomků o tvaru atomu.

¹⁰⁹ Démokritos A 135 (in Theofrastos, *De Sensibus* 51 n), přel. K. Svoboda.

¹¹⁰ Démokritos A 125 (in Aétios I 15, 8 /Dox. 314/), přel. K. Svoboda.

¹¹¹ Tamtéž.

Démokritos rozeznává čtyři „jednoduché“ barvy¹¹² – jedná se o bílou, černou, červenou a žlutozelenou barvu, přičemž všechny ostatní barvy jsou pouze jejich kombinací, kterých existuje nekonečný počet.¹¹³ Zdá se, jakoby Démokritos odvozoval atomární složení základních barev od funkcí, jež zastávají jejich nositelé v přírodě. Např. bílá barva je podle Démokrita tvořena hladkými, pravidelnými atomy: „Nuže hladké je bílé, neboť co není drsné, co nevrhá stín, a není nepropustné, vše takové je jasné. Dále musí jasné mít přímé průduchy a musí být průhledné. Tvrdé tedy a bílé látky se skládají z takovýchto tvarů, např. vnitřní strana mušlí; neboť tak byly beze stínu, jasné a přímo průchodné (...).“¹¹⁴ Opakem bílé barvy je pak černá, kterou tvoří drsné a nepravidelné tvary – édioly černé barvy se vzduchem pohybují pomalu a proto mohou různě zkreslovat výsledné představy. Červená barva se skládá „z takových tvarů jako teplé, avšak z větších“¹¹⁵, důkaz čehož má být to, že se věci po zahřátí zbarví do červena. Co se žlutozelené barvy týče, ta se jako jediná skládá z kombinace dvou tvarů: z „tuhého a prázdného.“¹¹⁶

Sluchové vjemy pak popisuje Démokritos jednoduše: způsobuje je pohyb, který je vytvořen pádem vzduchu do prázdného prostoru lidského ucha, jakožto nejvíce prázdného a úzkého tělesného prostoru, kde se nemá mnoho možností zdržet a je nucen pokračovat dále do těla: „A když se dostane vzduch dovnitř, rychle se rozptyluje, neboť zvuk vzniká ze zhuštěného a prudce vnikajícího vzduchu.“¹¹⁷

Theofrastos ve zlomku A 135 uvádí, že čichovými vjemy se Démokritos valně nezabývá: „A o pachu opomenul Demokritos co vymezovat, leda to, že jemné, vytékající z těžkých látek, působí pach. Ale jakou má podstatu a co naň působí, již nepřipojil, ač to snad bylo nejdůležitější.“¹¹⁸ Čich dále zmiňuje i Theofrastův zlomek A 163, který zmiňuje jednu jeho důležitou vlastnost. Zlomek A 163 totiž přisuzuje zápachu či vůni (stejně jako chutím) jakýsi proměnlivý charakter, kde výsledná povaha vjemu závisí čistě na jeho příjemci.¹¹⁹ Tento fenomén „subjektivity“ některých druhů vjemů je stěžejní pro další podkapitulu a nejlépe je patrný u výkladu chutí: Podle zlomku A 126 Démokritos

¹¹² Dnes bychom výraz „jednoduché“ lze v tomto kontextu nahradili modernějším výrazem „primární“.

¹¹³ Např. purpurová barva je kombinací bílé, černé a malého podílu červené barvy, modrou barvu tvoří převážně černá s příměsí žlutozelené atd.

¹¹⁴ Démokritos A 135 (in Theofrastos, *De sensibus* 73 n), přel. K. Svoboda.

¹¹⁵ Démokritos A 135 (in Theofrastos, *De sensibus* 75 n), přel. K. Svoboda.

¹¹⁶ Tamtéž.

¹¹⁷ Démokritos A 135 in (Theofrastos, *De sensibus* 55 n), přel. K. Svoboda.

¹¹⁸ Démokritos A 135 in (Theofrastos, *De sensibus* 82 n), přel. K. Svoboda.

¹¹⁹ Ve zlomku A 163 dává autor následující příklad: Látku, která nám vysloveně zapáchá, nebo jí naopak vůbec necítíme, zvířata mohou mít naopak pro její pach v oblibě.

převádí jednotlivé chutě na tvary, podobně jako u barev.¹²⁰ Jak konkrétně, se lze dočíst ve zlomku A 129, kde Démokritos *sladké chuti* připisuje kulatý a velký tvar a *trpké* velký, drsný a „nezaokrouhlený“ tvar. Tvar *kyselé chuti* (kterou nazývá ostrou) popisuje jako hranatý, zahnutý či tenký a nezaokrouhlený, *palčivá chuť* má pak tvar stejný, zaokrouhlený. *Slaná chuť* je hranatá, veliká, křivá a rovnoramenná, *hořká* hladká, a zakřivená a *mastná* tenká, kulatá a malá.¹²¹ Tvar každé chuti Démokritos odvozuje z jejího působení na naše smysly¹²² a tím od sebe jednotlivé chuti zcela jasně rozlišuje. Jak je tedy možné, že z vjemu, tvořeného stejným tvarem vzniká u každého jiný chuťový dojem? Tuto otázku je možno zodpovědět skrze teorii tzv. *druhotné kvality vjemů*.

4.2 Druhotné kvality vjemů

Na tomto místě musím udělat malou tematickou odbočku, v rámci které vysvětlím tuto teorii za použití jiného zlomku. Zlomek A 135 zachycuje Démokritův postoj ke *druhotným kvalitám* smyslového vnímání, jež je v rámci mé práce klíčový, protože u smyslového vnímání tvoří pomyslný most mezi tělem, coby nástrojem získávání smyslových vjemů, a duší, která zde není jen pasivní příjemce éidol, ale naopak hraje aktivní roli v procesu jejich zpracovávání – je to právě ona, na které záleží výsledek celého procesu vnímání, přičemž má být zodpovědná především za určování charakteru obrazů a jeho *druhotných kvalit*.¹²³

Ve zlomku A 135 Démokritos určuje čtyři *primární kvality* obrazů: „těžké a lehké, tvrdé a měkké.“¹²⁴ Těmto čtyřem primárním kvalitám připisuje jakousi autonomní existenci, nezávislou na jejich příjemci: „Dále u těžkého, lehkého, tvrdého a měkkého uznává samostatnou přirozenost (velikost totiž a malost, hustota a řídkost, nemají vztah k ničemu jinému, teplé však a chladné i ostatní vztahuje k vnímání.“¹²⁵ Všechny ostatní kvality označuje za *druhotné kvality*, jež existují jen jako *představy* v mysli příjemce, neboť jsou závislé na jeho stavu: „Důkazem toho pak, že všechny vjemy nejsou od přírody, je, že se nejeví totéž všem živočichům, ale co je nám sladké, to je jiným hořké, dalším kyselá a jiným palčivé, druhým trpké a ostatní má se právě tak.“¹²⁶

¹²⁰ Démokritos A 126 in (Aristoteles, *De sensu* 4, 442 b 12), přel. K. Svoboda.

¹²¹ Démokritos A 129 in (Theofrastos, *De causis plantarum* VI 1, 6), přel. K. Svoboda.

¹²² Démokritos A 135 in (Theofrastos, *De sensibus* 72), přel. K. Svoboda.

¹²³ Svoboda 1953, str. 39.

¹²⁴ Démokritos A 135 (in Theofrastos, *De sensibus* 49 /Dox. 513/), přel. K. Svoboda.

¹²⁵ Tamtéž.

¹²⁶ Tamtéž.

Poslední výrok z tohoto citátu je mimo jiné klíčem k pochopení Démokritova postoje k reliabilitě smyslových vjemů, které se budu věnovat záhy. Podobné sdělení se objevuje také na konci zlomku A 130: „Neboť nic nebrání, aby nám sladká chuť se nezdála některým jiným ze živočichů hořkou a podobně u ostatních.“¹²⁷ V Sextově díle *Outlines of Pyrrhonism* je v této souvislosti konkrétně zmíněn med, jenž se podle Démokrita „jeví některým lidem hořký a jiným sladký.“¹²⁸ Podle mého názoru z uvedených tvrzení vyplývá důležitá skutečnost – Démokritos skutečně považuje většinu vlastností objektů (sekundárních kvalit) za čistě subjektivní záležitost, přičemž za jejich výslednou podobu je zodpovědný aktuální stav, v němž se člověk nachází. Pojdme se nyní podívat blíže na principy fungování tohoto procesu:

Podle zlomku A 135 by dojem z chuti neměl záležet jen na jejím tvaru, který je odvozen od jejího fyzikálního působení na naše smysly, nýbrž i na nějakých „čidlech“, kterým Theofrastos připisuje jejich vlastní stavy.¹²⁹ Zjednodušeně řečeno, Démokritos tedy připisuje představu výsledné chuti kombinaci tvaru chuti a stavu člověka. Stav (*pathé*), spolu s věkem člověka podle zlomku A 135 totiž ovlivňuje celkové složení lidské duše.¹³⁰ Každý člověk podle Démokrita totiž disponuje odlišným složením, které se projeví při reakci tvaru chutě a atomů duše, přítomných v jazyku.¹³¹ Stav je tedy zodpovědný za konečnou podobu našich představ.¹³² Co však není ze zlomků týkajících se smyslového vnímání patrné, je byť i stručná definice stavu. Guthrie upozorňuje, že význam slova *pathos*, ze kterého výraz pro stav pochází, může být poměrně široký – v kontextu psychologie znamená *pathos* emoci či vášně (ve významu odchýlení se od původního stavu věci).¹³³ Pokud ovšem je složení duše (neboli kombinace *pathé* a věku), v reakci s atomy chuti schopné vyprodukovat odlišné chutě, je zřejmé, že *pathé* bude v této rovnici onou proměnlivou konstantou, která má podle mého názoru přesah do etiky, neboť může poukazovat právě ke „stavu“, ve kterém duše zakouší vášně/tužby a je neklidná. Naznačovat přesah *pathé* do etické oblasti je však dosti riskantní, neboť v akademické komunitě převládá názor, že Démokritova etika je spíše autonomní oblastí,

¹²⁷ Démokritos, A 130 (in Theofrastos, *De causis planatarum*, VI, 2, 1), přel. K. Svoboda.

¹²⁸ Sextus, *Outlines of Pyrrhonism* I.213-14, vlast. překl.

¹²⁹ Démokritos A 135 (in Theofrastos, *De sensibus* 72), přel. K. Svoboda: „Každé chuti pak přiřítá Démokritos zvláštní tvar a připodobňuje jej působení na chuti na naše smysly, ale tento tvar by měl odvozovat nejen z onoho působení, nýbrž i z čidel, zvláště jsou-li to jejich stavy.“

¹³⁰ Démokritos A 135 (in Theofrastos, *De sensibus* 49 /Dox. 513/), přel. K. Svoboda.

¹³¹ Bailey 1964, str. 164.

¹³² Démokritos A 135 (in Theofrastos, *De sensibus* 49 /Dox. 513/), přel. K. Svoboda: „Dále se podle Démokrita liší lidé ve svém složení podle svých stavů a svého věku.“

¹³³ Guthrie 1979, str. 493.

ve které se styčné body se zbytkem jeho atomistické nauky se hledají jen těžko. Tento názor zastávají např. shodně Guthrie a Bailey¹³⁴, částečně proti je např. Kirk a spol., kteří se snaží naznačit, že abstraktní výrazy, vyskytující se na začátku znění etického zlomku B 191 mohou právě pro svoji neurčitou povahu vycházet z fyzikálních principů atomismu. Tuto myšlenku však následně označuje pouze za „názor.“¹³⁵

4.3 Pravé a nepravé poznání

Démokritos se ke smyslovému vnímání vymezuje skepticky právě kvůli jeho subjektivnímu charakteru: „Podle zvyku barva, podle zvyku sladké, podle zvyku kyselé, avšak ve skutečnosti atomy a prázdno.“¹³⁶ Ve zlomku B 11 ho dokonce označuje za *nepravé* (temné) a ve zlomku B 9 o něm říká, že je nespolehlivé a tudíž nepravdivé: „S pomocí smyslů nemůžeme pravdivě poznat nic jistě, jen něco, co se mění podle dispozic těla a podle věcí, které do něj vstoupí anebo jim tělo odolává.“¹³⁷ Kirk v knize *Předsokratovští filosofové* upozorňuje na to, že tento Démokritův výrok se však liší od podobného tvrzení od Prótagory, který sice shodně označil všechny smyslové vjemy za nespolehlivé, ovšem z trochu jiného důvodu – Prótgorás považoval vjemy za pravdivé pouze v okamžitém, jedinečném vztahu k člověku, na kterého zrovna působí. Oproti tomu Démokritos spíše než na relativní pravdivost vjemů poukazuje na to, že individuální výsledné dojmy z počátečních vjemů jsou do jisté míry nahodilé, protože závisí na proměnlivém složení duše¹³⁸ a tudíž nejsou objektivním zdrojem poznání. Démokritos totiž za objektivní zdroj poznání považuje jen poznání *pravé*, tedy nesmyslové.

4.4 Role duše a rozumu

Démokritos nevyklučuje možnost dosáhnout objektivního, *pravého* poznání, nicméně ve svých teoriích naráží na následující problém: *Rozumové poznání* nemá k dispozici žádný jiný zdroj dat, než data ze smyslových receptorů, neboť, jak jsem již uvedla výše, v Démokritově atomismu neexistuje žádný jiný zdroj, ze kterého by člověk mohl čerpat vstupní informace pro účely poznání, než je svět kolem nás. Poznání z tohoto zdroje je využíváno rozumem, ale zpracováváno smysly, kterým nelze věřit. Démokritos

¹³⁴ Guthrie 1979, str. 489. Srov. Bailey 1964, str. 188.

¹³⁵ Kirk 2004, str. 554.

¹³⁶ Démokritos B 125 (in Galénos, *De medic. empir. fr.* 1259, 8 Schöne), přel. K. Svoboda.

¹³⁷ Démokritos B 9 (in Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos* VII, 135-136), přel. K. Svoboda.

¹³⁸ Kirk, 2004, str. 528.

si je této ironie sám vědom a zmiňuje ji ve zlomku B 125 slovy: „Ubohá myslí, přijímáš své jistoty od nás /smyslů/ a pak nás zavrheš? Naše zavržení bude tvůj pád.“¹³⁹

Démokritos tedy přisoudil rozumu úlohu kriticky zpracovávat poznání, které bohužel lze čerpat jen ze smyslů – alespoň tak hovoří Šindelářova interpretace, odvíjející se srovnání zlomku B 11 s krátkým výrokiem od Hippokrita: „Co uniká pohledu očí, to je ovládáno pohledem poznávání.“¹⁴⁰ Podle ní tedy rozum smyslové poznávání z principu nevyvrací, ale naopak ho v určitém rozměru doplňuje. Rozum dává poznatkům, nabytým skrze smysly, jistý řád a především pomáhá určovat jejich pravdivost – tak, že přichází s myšlenkami či myšlenkovými koncepty, které si sám za pomoci dat ze smyslových receptorů neustále ověřuje.¹⁴¹

Mohli bychom tedy říci, že duše je v procesu smyslového vnímání zodpovědná za utváření konečné podoby *představ*, a rozum za ověřování jejich pravdivosti pomocí myšlenek? Spíše ano, tyto dva pochody však mohou být ve skutečnosti více propojeny, než je patrné na první pohled: První podobnost popisuje zlomek A 30/2 od Aétia: „Podle Leukippa, Démokrita a Epikúra vzniká smyslové vnímání i myšlenky díky obrázkům, které přicházejí zvenku.“¹⁴² Bailey ve svém výkladu smyslového vnímání tvrdí, že pro Démokrita myšlení a smyslové vnímání vzniká stejným procesem¹⁴³, přičemž se odvolává na zlomek A 30/1.¹⁴⁴ Vítek poukazuje na přímou souvislost mezi duší a myšlením: „Podle Theofrasta myšlení závisí na náležité směsi duše, která by neměla být příliš chladná, ani příliš horká. Co je směsí míněno, není úplně jasné (...).“¹⁴⁵ Vítek následně dodává, že mezi směsí atomů duše, myslí a schopností racionálně uvažovat existuje jakási nedoložitelná úměra.¹⁴⁶ Duše má tedy podle všeho nakonec v rámci smyslového vnímání jistý vliv i na samotný myšlenkový proces. V minulé kapitole jsem zmiňovala, že některé zlomky dokonce považují duši (*psýché*) a rozum (*nús*) za totožné. Toto tvrzení je však rovněž nedoložitelné – zčásti kvůli nejisté důvěryhodnosti zdrojů, ale hlavně kvůli nejednotné terminologii užívané k popisu lidské psychiky, jež se ve starověkém řecku teprve rodila a ustalovala – zdánlivě totožné psychické pochody tak v originálních

¹³⁹ Démokritos B 125 in (Galénos, *De medic. empir. fr.* 1259, 8 Schöne), přel. K. Svoboda.

¹⁴⁰ Hippokrates, *De arte* 11.

¹⁴¹ Svoboda 1953, str. 41

¹⁴² Démokritos A 30/2 in (Aétios IV, 8, 10 /Dox. 395/), přel. K. Svoboda.

¹⁴³ Bailey, 1964, str. 174.

¹⁴⁴ Démokritos A 30/1 (in Aétios IV, 8, 5 /Dox. 394/); přel. K. Svoboda: „Podle Leukippa a Démokrita se smyslové vjemy i myšlenky dějí změnami těla.“

¹⁴⁵ Vítek 2022, str. 182.

¹⁴⁶ Tamtéž, str. 183.

starořeckých textech nalézáme označené velkým množstvím různých termínů, které mohou být zcela synonymní, nebo se naopak odlišovat nepatrnými významovými nuancemi, což výrazně ztěžuje plošnou komparaci jednotlivých termínů napříč texty. Bartoš např. upozorňuje na to, že se v Démokritových zlomcích výraz *nús* (rozum), vůbec nevyskytuje a v textu ho zastupují výrazy, jako *gnóme*, *fronésis*, *epistéme* a pár dalších, z nichž každý referuje spíše než k dané části duše k jejím specifickým schopnostem.¹⁴⁷

Z tohoto důvodu nemohu jasně určit, do jaké míry je zde duše zodpovědná za myšlenkové procesy a ověřování pravdivosti nabytých vjemů. Musím se tedy spokojit s tím, že ji v rámci smyslového vnímání pověřím jen funkcí formování výsledných dojmů, což se mi v této kapitole myslím podařilo dokázat.

¹⁴⁷ Bartoš 2006, str. 170.

5 Démokritova etika

5.1 Péče o duši

I přesto, že není znám bližší vztah mezi duší a schopností činit rozumová rozhodnutí, Démokritova nauka činí lidskou psychiku přímo odpovědnou za stav těla a za lidské zdraví. Proto je tato část nauky, úzce související s etikou, často nazývána péčí o duši. Démokritos předpokládá provázanost těla (*sóma*) a duše (*psýché*), kdy se celkové lidské zdraví odvíjí od stavu obou částí, přičemž se bere na vědomí jejich polarita. Např. ve zlomku B 212 je spánek během dne vykreslen jako nemoc, za kterou je odpovědné buď tělo, nebo duše, ovšem u každé varianty se liší příčina.¹⁴⁸ Tato myšlenka byla na svou dobu přelomová, neboť se vyhrazovala vůči hippokratovskému pojetí lékařství, kde byl pacient také léčen jako celek, avšak k léčbě obou částí se používaly stejné léčebné prostředky, neboť na polaritu *psýché-sóma* nebyl brán valný zřetel.¹⁴⁹ Démokritova péče o duši poskytovala alternativu, ve které Démokritos pevně vymezil role obou částí a současně nabídl „návod“, jak se správně chovat, aby mezi oběma částmi panoval soulad. Harmonie mezi tělem a duší je totiž nezbytná pro dosažení ultimátního cíle lidského života, jež Démokritos označuje pojmem dobrá mysl (*euthýmia*).

Dobrou mysl si zde můžeme představit jako *duševní spokojenost či blaženost*, která je v kontextu péče o duši zároveň předpokladem i východiskem dobrého tělesného stavu.¹⁵⁰ Dosažení *euthýmii* je přímo závislé na rozumovém vyrovnávání se s prožíváním pocitů štěstí a neštěstí, při němž je duše naopak vykreslena jako pasivní, afektivní objekt.¹⁵¹ Tomuto tématu se ještě budu podrobněji věnovat v následujících podkapitolách. Na tomto místě bych se chtěla věnovat spíše nastínění zcela očividné asymetrie ve vztahu duše k tělu, jelikož ji považuji za jistý základ, na němž stojí zbytek Démokritova etického učení. Tato asymetrie je nejvíce patrná ve zlomcích B 187 a B 159, ve kterých Démokritos jasně vyzdvihuje duši na úkor těla. Ve zlomku B 187 Démokritos říká následující: „Lidem náleží více dbát o duši (*psýché*), než o tělo (*sóma*). Neboť duše napravuje stav těla, zatímco tělesná síla bez rozumnosti duše v ničem neprospívá.“¹⁵² Ve zlomku B 159 Démokritos zachází ještě dále a přirovnává tělo k nástroji, který duše

¹⁴⁸ Démokritos B 212 (in Stobaios, *Anthologium* III, 6, 27), přel. K. Svoboda: „Spánek během dne svědčí o poruše těla (*sóma*), nebo o nepokoji, lenosti či nevdělanosti duše (*psýché*).

¹⁴⁹ Bartoš 2006, str. 157.

¹⁵⁰ Tamtéž, str. 169.

¹⁵¹ Tamtéž, str. 169.

¹⁵² Démokritos B 187 (in Stobaios, *Anthologium* III, 1, 27 Wachsmuth-Hense), přel. K. Svoboda.

pouze užívá a špatným zacházením ho může poškodit: „Pokud by ji /duši/ tělo žalovalo za všechny bolesti a strasti, které za celý život zakusilo, a on sám /Démokritos/ by se stal soudcem žaloby, s potěšením by odsoudil duši, že tělo zahubila nedbalostí a zeslabila pitím a že ho zničila a rozervalo láskou k rozkoším, stejně jako by za špatný stav nástroje nebo nářadí obvinil toho, kdo je nešetrně užíval.“¹⁵³

Z posledního zlomku je patrné, že duše je zde odpovědná za dozor nad tělem, byť je sama zmítána lidskou touhou (*orexis*), kterou koriguje rozum. Rozum lidským tužbám nesmí dát volný průchod, jinak by člověk propadl nestřídmému životnímu stylu, který by v dlouhodobém měřítku vedl k poškození tělesné schránky a následné smrti, která by zahubila i duši. Zloměk B 31 hovoří takto: „Lékařské umění podle Démokrita léčí tělesné (*somatos*) poruchy, zatímco moudrost (*sofié*) zbavuje duši vášní.“¹⁵⁴ Ve zlomcích se Démokritos explicitně zmiňuje o nadměrném pití (B 159), lakomství (B 228) či přílišné sexuální touze (B 235).¹⁵⁵ Slova jako *nadměrné* či *přílišné* jsou zde na místě, neboť Démokritos se rozhodně nebránil myšlence naplňování základních lidských potřeb (viz podkapitola uměřenost). Jednoduše řečeno, Démokritos lidskému rozumu svěřil schopnost sebeovládání, které mělo zajistit celkovou uměřenost, klíčovou pro dosažení dobré mysli, což mohu stručně ilustrovat na části zlomku B 191 od Stobaia: „Lidem vzniká dobrá mysl z požitku a z úměrnosti v životě. Nedostatek a nadbytek se mění v opak a působí v duši velké zmatky. Ty z duší, které se pohybují ve velkých rozdílech, nejsou ani pevné, ani dobré mysli (...).“¹⁵⁶ Podrobněji se na téma *euthymie* podívám v další podkapitole.

¹⁵³ Démokritos B 159 (in Plútarchos, *fragm. de libid. et aegr.*, 2), přel. K. Svoboda).

¹⁵⁴ Démokritos B 31 (in Kléméns Alexandrijský, *Paedagogus* I, 6, 2), přel. K. Svoboda.

¹⁵⁵ Bartoš, 2006, str. 164.

¹⁵⁶ Démokritos B 191 (in Stobaios III, I, 210), přel. K. Svoboda: „Lidem vzniká dobrá mysl ze střídmosti a v požitku a z úměrnosti v životě. Nedostatek a nadbytek se mění v opak a působí v duši velké zmatky. Ty z duší, které se pohybují ve velkých rozdílech, nejsou ani pevné, ani dobré mysli. Člověk má tedy obracet svou mysl k možným věcem a má se spokojovat na tím, co je mu po ruce, málo dbaje na tom, co budí závist a obdiv. Zato se má dívat na život ubohých lidí a má přemýšlet, kolik trpí, aby se to ti to, co máš po ruce a čeho se ti dostává, zdálo velikým a aby se ti již nepřiházelo, že bys strádal v duši, touže po něčem větším. Neboť kdo se obdivuje lidem majetným a od ostatních velebným a kdo se jimi obírá ve své mysli každou hodinu, ten je nucen stále osnovat nové věci a vrhat se ve své chtivosti na to, aby činil něco nenapravitelného, co zakazují zákony. Proto nemá člověk hledat cizí, nýbrž má být spokojen se svým, srovnáváje svůj život s životem těch, kterým se daří hůře, a má sebe blahoslavít, pomýšleje na to, jak oni trpí, oč lépe se mu daří a vede lépe než jim. Drže se tohoto smýšlení, budeš žít spokojeni a zaženeš v životě nemálo pohrom: závistivost, řevnivost a nepřátelství.“

5.2 Dobrá mysl

Dobrá mysl (*euthýmia*) u Démokrita představuje cíl, ke kterému by měl každý člověk ideálně směřovat: Kléméns Alexandrijský říká, že „Démokritos ve spise *O cíli* pokládá za cíl dobrou mysl, kterou nazval též spokojeností (...). A tento je položen životu starých, i mladých lidí.“¹⁵⁷ Dobrá mysl slouží v životě člověka k praktickému účelu: udržuje ho ve stavu jakési kýžené homeostázy – ve stavu radosti, spokojenosti a klidu a tím člověku zajišťuje *dobrý život*. Zajímavé je, že se *euthýmia* jako cíl lidského snažení (byť bývá někdy označována také jako nejvyšší dobro), nevztahuje k žádné ideji nejvyššího dobra ani ke konceptu dobra samu o sobě¹⁵⁸, a tak na rozdíl např. od Aristotolova pojetí nejvyššího dobra nepřevyšuje rámec člověka jako individua. Démokritova *euthýmia* se konceptuálně nezodpovídá žádným vyšším, ale ani vnějším vlivům¹⁵⁹ a jak bych ráda demonstrovala dále v textu, dosáhnout jí lze pouze skrze naše konání. Pojdme se tedy nejprve podívat na zlomky, ve kterých Démokritos popisuje, jakými konkrétními vlastnostmi se *euthýmia* vyznačuje:

Démokritos o dobré mysli mluví ve zlomku B 2 v souvislosti s klidem následovně: „(...) Kdo bude chtít klidně žít, ať nekoná mnoho soukromě ani veřejně.“¹⁶⁰ Zlomek B 3 uvádí podobné sdělení jinými slovy: „Kdo chce být dobré mysli, nesmí mnoho konat ani soukromě ani veřejně a ať koná cokoliv, nesmí překračovat svoji sílu a přirozenost (...).“¹⁶¹ Démokritos dále ve zlomku A 169 ztotožňuje dobrou mysl se stavem bezstarostnosti¹⁶², jež se podle něj vyznačuje nebázlivostí (*athamabié*). Výraz *athamabié* znamená doslova „duch prostý děsu“ a je odvozen od slova *thambien*, které znamená „žasnout“ či „děsit se.“¹⁶³ Bezstarostný stav mysli však neodkazuje pouze k absenci strachu a starostí, nýbrž i k absenci dalších negativních pocitů, jako je např. žal či zármutek, které podle Démokrita pramení ze špatného lidského jednání.¹⁶⁴ Absenci negativních pocitů, jako jedno z kritérií dobré mysli, předjímá Démokritos ve zlomku A 166, kde označuje žaly „za hranice zla“.¹⁶⁵ Lze tedy říci, že *euthýmia* je definována

¹⁵⁷ Démokritos B 4 (in Kléméns Alexandrijský, *Stromateis* II 130), přel. K. Svoboda.

¹⁵⁸ Bartoš 2006, str. 173.

¹⁵⁹ Bailey 1964, str. 188.

¹⁶⁰ Démokritos B 2 e (in Seneca, *De tranquillitate animi* 13, 1), přel. K. Svoboda.

¹⁶¹ Démokritos B 3 (in Stobaios IV 39, 25), přel. K. Svoboda.

¹⁶² Démokritos A 169 (in Cicero, *De finibus* V 23), přel. K. Svoboda.

¹⁶³ Svoboda 1953, str. 201.

¹⁶⁴ Viz zlomek B 174.

¹⁶⁵ Démokritos A 166 (in Epifanos, *Adversus heareses* III 2,9 /Dox 590/); přel. K. Svoboda).

pocitem radosti či štěstí.¹⁶⁶ Zároveň podle mého názoru výraz *athamabié* zahrnuje i absenci jakýkoli intenzivnějších pocitů (viz podkapitola Uměřenost).

Např. C. Taylor *dobrou mysl* ztotožňuje s pocitem štěstí či *příjemna*: doslovně používá výraz *cheerfulness* či *well-being* (v dnešní době dosti skloňovaný), který dobře vystihuje hlavní cíl dobré mysli – tím je užívání si života s myslí nezatíženou starostmi.¹⁶⁷ Zde se však nabízí prostá otázka: Lze bezstarostné užívání si života chápat jako pokyn k tomu zasvětit život rozkoším? Věřím, že následující podkapitola poskytne dostačující odpověď.

5.3 Potěšení

Ze zlomků, citovaných výše v textu vyplývá, že by se měl člověk ideálně udržovat v bezstarostném stavu, zároveň nepřekračovat svou sílu a nejednat proti své přirozenosti. To může nezasvěceného čtenáře zlomků přivést na myšlenku, že *dobré mysli* nejspíše dosáhne tím, že nebude příliš vzdorovat svým přirozeným tužbám. Potěšení, pramenící z jejich pravidelného uspokojování, mu pak zajistí celkovou spokojenost.¹⁶⁸ Démokritos však bezhlavé jednání za účelem zakoušení slasti, nepovažuje za způsob, skrze který člověk může nabýt dobré mysli. Ve zlomku A 1 se můžeme jasně dočíst, že dobrá mysl není totožná se slastí¹⁶⁹ a zlomek B 74 výslovně uvádí, že nemáme „činit ničeho příjemného, není-li to prospěšné.“¹⁷⁰

Démokritos naopak radí vyvarovat se častému vyhledávání slasti: Podle zlomku B 235¹⁷¹ přichází slast okamžitě po uspokojení nějaké potřeby: Člověk, který svou potřebu (např. hlad) uspokojí moc rychle, má jen omezenou dobu, po kterou může slast zakoušet a po takto krátkodobém uspokojení jí musí vyhledat brzy znovu, a takto se propadá do „bludného kruhu“ rychle pomíjejících rozkoší, který vede k velkému žalu.¹⁷² Sdělení

¹⁶⁶ Bailey 1964, str. 188.

¹⁶⁷ J. C. B. Gosling a C.C.W. Taylor 1982, str. 29.

¹⁶⁸ V původním, řeckém znění zlomků, které souvisejí s umírněností se vyskytuje výraz „*hédoné*“. Ten bývá do češtiny většinou překládán jako rozkoš, či slast. Démokritos však (na rozdíl např. od hédonistů) rozkoš či slast nepovažuje za žádoucí – jeho cílem je setrvat dlouhodobě ve stavu celkové spokojenosti bez silnějších emociálních výkyvů. Z tohoto důvodu se v této podkapitole výraz „*hédoné*“ snažím překládat citlivě ke kontextu, s použitím ekvivalentů jako potěšení, příjemnost či libost.

¹⁶⁹ Démokritos A 1 (in Diogenés Laertios IX 44), přel. A. Kolář.

¹⁷⁰ Démokritos B 74 (in Démokrates 39), přel. K. Svoboda.

¹⁷¹ Démokritos B 235 (in Stobaios, *Anthologium* III, 18, 35), přel. K. Svoboda: „Kdo mají rozkoše z břicha, překračující pravou míru v jídle, pití a pohlavní lásce, ti všichni mají krátké a rychle míjející rozkoše – jen pokud jedí nebo pijí – a zato hojně žaly. Neboť mají stále touhu po týchž věcech, a splní-li se, po čem touží, rozkoš rychle odchází a není při tom nic dobrého než krátký požitek a znovu je jim třeba týchž věcí.“

¹⁷² Tamtéž.

s obdobným významem obsahuje i zlomek B 232, který nabádá k uměřenosti ve vyhledávání potěšení: „Z příjemných věcí nejvíce těší, co se děje nejřidčeji.“¹⁷³ Zlomek B 233 poté varuje před důsledky přílišné horlivosti: „Překračuje-li kdo pravou míru, může se změnit nejpříjemnější v nejnejpříjemnější.“¹⁷⁴

Z příležitostného naplňování tělesných tužeb však Démokritos nemá obavy – zde připomínám známý výrok, ve kterém Démokritos označuje život bez slavností za dlouhou cestu bez hospod.¹⁷⁵ Démokritos neodsuzuje střídme naplňování lidských potřeb, protože tím by tělo strádalo, což je v rozporu s praktikováním uměřenosti, jelikož by se jednalo o vědomé vyhledávání extrémů: „Šetrnost i hlad jsou užitečné, ale v pravý čas také utrácení; rozeznávat je zde věcí řádného člověka.“¹⁷⁶ Bartoš dále upozorňuje na to, že „Démokritos sám říká, že touhy rodí potřeby, ovšem nikoli naopak. Potřeba je definována (doslova „rozena“) touhou, to znamená, že zbavováním se tužeb se zároveň zbavujeme potřeb, které jsou vždy potenciálním zdrojem frustrace.“¹⁷⁷

Hypoteticky řečeno, pokud by se tedy byl člověk schopný zbavit tužeb (*orexis*), zároveň by se zbavil i potřeb, což by vedlo k eliminaci strastí s nimi spojených.¹⁷⁸ Démokritos v této souvislosti ve zlomku B 189 uvádí následující: „Nejlépe je člověku, tráví-li život co nejvíce v dobré mysli a co nejméně v zármutku. To by bylo možné, kdyby neměl rozkoše ze smrtelných věcí.“¹⁷⁹ Zde si lze povšimnout, že Démokritos použil souhrnný výraz *smrtelných* – tedy vlastní lidem, namísto výrazu *tělesných*. Podle Démokrita totiž lze toužit i po věcech, které přímo nesouvisí s tělesnými požitky. Kromě rozkoší břicha, pití, pohlavní lásky (zlomek B 235), nebo škrábání (B 211) se má člověk vyvarovat závisti (B 88), přílišné touze po majetku (B 171), či moci (B 238).

Podle mého názoru však ze zlomku B 189 nepřímě vyplývá, že nadobro se zbavit tužeb je nereálné, protože jsou lidem vlastní. I přesto je však podle Démokrita možné dosáhnout dobré mysli, jen je potřeba se naučit praktikovat uměřenost, aby uspokojování potřeb nepřerostlo ve vyhledávání rozkoší. Jak tedy ale poznat, kde leží hranice mezi tím, co je pro nás dobré a co nám už škodí? Démokritos ve zlomku B 188 za „ukazatel“ prospěšnosti označuje pocity, které se dostaví jako odezva potom, co jako lidé nějak

¹⁷³ Démokritos B 232 in (Stobaios, *Anthologium* III, 17, 37), přel. K. Svoboda.

¹⁷⁴ Démokritos B 233 in (Stobaios, *Anthologium* III, 17, 38), přel. K. Svoboda.

¹⁷⁵ Démokritos B 230 in (Stobaios III 16, 22), přel. K. Svoboda.

¹⁷⁶ Démokritos B 229 in (Stobaios III 16, 19), přel. K. Svoboda.

¹⁷⁷ Bartoš 2006, str. 172.

¹⁷⁸ Tamtéž.

¹⁷⁹ Démokritos B 189 (in Stobaios III 1, 47), přel. K. Svoboda.

konáme: „Hranicí prospěšných a nepospěšných věcí je libost a nelibost.“¹⁸⁰ Základem tohoto tvrzení je předpoklad, že v nás různé činy vyvolávají různé pocity, což potvrzuje zlomek B 174 (i přesto, že se primárně zabývá odlišným tématem): „Radostný člověk, který koná spravedlivé a řádné věci, si užívá spánku a bdění. (...) Kdo však nedbá na spravedlivost a nekoná své povinnosti, tomu všechny tyto věci, kdykoliv si naň vzpomene, působí strast, žije v obavách a zlořečí si sám sobě.“¹⁸¹

Ve zlomku B 188 tedy Démokritos hodnotí prospěšnost věcí podle pocitu, který nám působí. Znění tohoto zlomku ovšem nabízí odlišné interpretace tohoto tvrzení: Např. C. Taylor a J. Gosling ho vztahují k ultimátnímu cíli dosažení dobré mysli a interpretují ho následovně: Jestliže je dobrá mysl cílem lidského života a tudíž nejvyšším dobrem, potom jsou lidské záležitosti tomuto cíli podřízeny a můžeme je rozdělit na dobré a špatné v závislosti na tom, jestli tohoto cíle pomáhají dosahovat nebo tomu brání.¹⁸² Proti tomuto čtení se však vyhrazuje Ch. Kahn, který jej považuje za „extrémní“ (Bartoš, 2006, str. 173).

C. Taylor a J. Gosling v této souvislosti srovnávají zlomky B 74 a B 188, mezi kterými zdánlivě vzniká logický rozpor.¹⁸³ Zlomek B 74 nás varuje před tím, že: „Nemáme vyhledávat nic příjemného, není-li to prospěšné.“¹⁸⁴ Avšak podle zlomku B 188 by měla libost sama vymezovat to, že se jedná o prospěšnou věc. Autoři zde nabízejí dva různé pohledy: Za prvé upozorňují na to, že zlomek B 74 má představovat jakési univerzální pravidlo, vztahující se na volbu konkrétních činností vedoucí k okamžité rozkoši, zatímco zlomek B 188 hovoří spíše o výsledném pocitu, který v nás činnost vedoucí k rozkoši zanechá v dlouhodobém měřítku.¹⁸⁵ Tomu by podle mého názoru odpovídal i zlomek B 207, podle kterého „třeba volit ne každou rozkoš, nýbrž rozkoš z krásného.“¹⁸⁶ Pokyn zvolit si rozkoš z krásného by mohl naznačovat, že Démokritos věřil, že nám tento druh rozkoše přinese ve výsledku libost a zároveň ukazuje na to, že Démokritos rozlišoval „dobré“ a „špatné“ rozkoše.

Taylor a Gosling dále upozorňují na nejednoznačnost čtení zlomku B 188, závislejícím na významu pojmu „hranice“ (*horos*), který kromě významu hraničního bodu

¹⁸⁰ Démokritos B 188 (in Stobaios III 1, 46), přel. K. Svoboda.

¹⁸¹ Démokritos B 174 (in Stobaios, *Anthologium* II, 9, 3), přel. K. Svoboda.

¹⁸² J. C. B. Gosling a C.C.W.Taylor 1982, str. 29.

¹⁸³ Tamtéž, str. 32.

¹⁸⁴ Démokritos B 74 (in Démokrates 39), přel. K. Svoboda.

¹⁸⁵ J. C. B. Gosling a C.C.W.Taylor 1982 str. 32.

¹⁸⁶ Démokritos B 207 (in Stobaios III 5, 22), přel. K. Svoboda.

(coby předělu mezi prospěšným a neprospěšným) může znamenat i „míra“ či „standard“. Podle interpretace pojmu *horos* mění zlomek svůj význam: Pokud je měrou prospěšnosti to, jestli naše volby vedou ve výsledku k dobré mysli, pak můžeme snadno rozklíčovat jejich prospěšnost pouhým pozorováním výsledku. Pokud však *horos* značí hraniční bod/předěl mezi libostí a nelibostí, jediné kritérium prospěšnosti věcí je to, zda nám způsobují potěšení. Autoři dodávají, že se s určitostí nejde přiklonit ani k jedné z interpretací.¹⁸⁷ Podle mého názoru se u rozdílné interpretace zlomku B 188 jedná o totožné dilema jako to, které vzniká mezi zlomky B 188 a B 74 – tedy o rozlišování momentálního a výsledného prospěchu našich činů.

5.4 Štěstí

Ve zlomku B 170 od Stobaia se dozvídáme: „Štěstí i neštěstí je věcí duše“¹⁸⁸, a ve zlomku B 171: „Štěstí nebydlí ani ve stádech, ani ve zlatě; duše je příbytkem démona.“¹⁸⁹ Výraz *démon/daimon* má v kontextu zlomku B 171 netradiční význam. Dle zvyklostí se tento výraz obvykle vztahuje k nějaké vyšší síle, která svým působením rozhoduje o povaze údělu člověka. Démokritos ho však používá v odlišném slova smyslu¹⁹⁰ - doslovně jím stanovuje duši za sídlo štěstí i neštěstí – tedy za centrum prožívání pocitů. Z předchozích podkapitol již víme, že duše je schopna prožívat celou škálu různých pocitů: z čeho a jak vznikají a k čemu člověka vedou, to vše jsem se pokusila objasnit v minulé podkapitole. Na tomto místě bych se chtěla detailněji věnovat tomu, jak se s prožíváním pocitů podle Démokrita správně vypořádat, abychom i přes jejich působení byli schopni dosáhnout *euthýmie*.

5.5 Uměřenost

Klíčovým zlomkem, který obsahuje „návod“, co za tímto účelem vyhledávat a čemu se naopak vyvarovat, je obsáhlý zlomek B 191, z kterého jsem již citovala v souvislosti s péčí o duši (plné znění zlomku viz pozn. 156). Na začátku zlomku Démokritos vymezuje, že pro dosažení dobré mysli je nutné vyvarovat se nadbytku či nedostatku: „Lidem vzniká dobrá mysl ze střídmosti v požitku a z úměrnosti v životě.

¹⁸⁷ J. C. B. Gosling a C.C.W.Taylor 1982, str. 33.

¹⁸⁸ Démokritos B 170 in (Stobaios, *Anthologium* II, 7, 3), přel. K Svoboda.

¹⁸⁹ Tamtéž. Český výraz *démon*, někdy také psáno *daimon*, může být na první pohled závaděcí. Jedná se o však překlad originálního řeckého výrazu *daimón*, od kterého je odvozeno slovo *eudaimoniá*, jež znamená štěstí – viz Svoboda 1953, str. 203.

¹⁹⁰ Bartoš 2006, str. 175.

Nedostatek a nadbytek se měnívají v opak a působívají v duši velké zmatky. Ty z duší, pohybující se ve velkých rozdílech, nejsou ani pevné, ani dobré mysli (...).“¹⁹¹

Na dalších řádcích zlomku B 191 Démokritos čtenáři nabízí poněkud svérázný způsob, jak udržet svoje touhy v rozumných mezích a vyvarovat se nadbytku: „(...) Člověk tedy má obracet svou mysl k možným věcem a má se spokojovat s tím, co je mu po ruce, málo dbaje o to (...), co budí závist a obdiv. Zato se má dívat na život ubohých lidí a přemýšlet, kolik trpí, aby se to, co máš po ruce a čeho se ti dostává, zdálo velikým a záviděníhodným a aby se ti již nepřiházelo, abys strádal v duši, touže po něčem větším (...).“¹⁹²

Podle Démokrita se má tedy člověk vyvarovat srovnávání svého života s lidmi, kteří se nacházejí v lepší situaci než my, a naopak se poměřovat s lidmi, jímž se daří hůře. Tím se vyvarujeme toužení po tom, co bychom mohli mít a tak se vyhneme nepříjemnostem: „(...) Drž se tohoto smýšlení, budeš žít spokojeněji a zaženeš v životě nemálo pohrom: Závistivost, řevnivost a nepřátelství.“¹⁹³ To, že vyhlídky na lepší život umocňují lidské tužby, doslovně potvrzuje i zlomek B 219: „(...) Větší touhy rodí větší potřeby.“¹⁹⁴

Tématu uměřenosti se Démokritos věnuje i v řadě dalších zlomků: Ve zlomku B 102 např. vyzdvihuje ve „všem stejnou míru“ a o nedostatku a nadbytku prohlašuje lakonicky, že se mu „nelíbí.“¹⁹⁵ Ve zlomku B 211 Démokritos tvrdí, že uměřenost umocňuje rozkoš tím, že „rozmnožuje příjemnosti.“¹⁹⁶ Zajímavé je také znění zlomku B 283: „Chudoba a bohatství jsou tedy jména pro nedostatek a nadbytek, není tedy bohat, kdo má nedostatek a není chud, kdo má dostatek.“¹⁹⁷

5.6 Rozumnost a moudrost

Nyní, když jsme obeznámeni se základními principy Démokritovy etiky, zbývá doplnit to možná nejdůležitější. V minulé podkapitole jsem se snažila ukázat, že duše je centrem aktivního prožívání našich emocí. Kahn navzdory tomu duši v tomto kontextu

¹⁹¹ Démokritos B 191 (in Stobaios III, I, 210); přel. K. Svoboda.

¹⁹² Tamtéž.

¹⁹³ Tamtéž.

¹⁹⁴ Bartoš 2006, str. 168.

¹⁹⁵ Démokritos B 102 (in Démokratos 68), přel. K. Svoboda.

¹⁹⁶ Démokritos B 211 (in Stobaios III, 5, 27), přel. K. Svoboda.

¹⁹⁷ Démokritos B 283 (in Stobaios IV, 33, 23), přel. K. Svoboda.

označuje za afektivní až pasivní subjekt (Bartoš, 2006, str. 169). Toto tvrzení podle mého názoru odkazuje k tomu, že duše sice prožívá jednotlivé emoce, avšak sama není schopna s nimi pracovat, není schopna je ovládat či usměrňovat. Praktikování uměřenosti by však mělo vést k tomu, aby se duše „nepohybovala ve velkých rozdílech“¹⁹⁸, tj. aby nebyla vystavena intenzivnímu prožívání emocí. Pokud však duše, coby sídlo emocí, nemůže jejich prožívání ovlivnit, musí za jejich kontrolu zodpovídat něco jiného. V tomto případě se jedná pouze o jeden z jejích dílčích aspektů – rozum. Démokritos mu tuto roli zcela jasně připisuje ve znění zlomku B 290: „Nezkrotný zármutek omámené duše vyháněj rozumem!“¹⁹⁹ V originálním znění je na konci tohoto zlomku použit výraz *logismos*, což je jedno z označení, kterým Démokritos popisuje rozumovou část naší mysli.²⁰⁰ Totožné sdělení obsahuje zlomek B 31, kde je místo výrazu *rozum* použitý výraz *moudrost*: „Podle Demokrita lékařství léčí tělo, zato moudrost (*sofié*) odnímá bolesti duše.“²⁰¹ Z toho usuzuji, že Démokritos pojmy rozum a moudrost v tomto kontextu vnímá jako synonymní.

Zlomek B 2 hovoří o tom, že rozumnému člověku jsou vlastní tyto tři dovednosti: krásně uvažovat, správně mluvit a dělat, co je třeba.²⁰² S odvoláním na již citovaný zlomek B 229, který říká, že rozeznávat míru věcí je záležitostí řádného člověka, se domnívám, že by se poslední zmiňovaná vlastnost ze zlomku B 2 „dělat, co je třeba“ nemusela vůbec vztahovat k morálně správnému jednání (v aristotelském smyslu ctnostného jednání). Podle mého názoru mnohem více referuje o schopnosti vyhodnotit, jaké rozhodnutí je pro nás „dobré“ a jaké „špatné“, tj. schopnosti učinit momentální rozhodnutí, které povede v dlouhodobém měřítku k dosažení dobré mysli. V Démokritově pojetí tedy rozumnost a moudrost představují praktický nástroj, nezbytný k dobrému životu.²⁰³

5.7 Duše

Závěrem této kapitoly bych se chtěla pokusit o stručné shrnutí role, jež zastává duše v etice. *Psýché* tvoří srdce Démokritovy etiky, nejen proto, že dokáže sjednat

¹⁹⁸ Viz již citovaný zlomek B 191.

¹⁹⁹ Démokritos B 290 (in Stobaios, *Anthologium* IV, 44, 67), přel. K. Svoboda.

²⁰⁰ Bartoš 2006, str. 170.

²⁰¹ Démokritos B 31 in (Kléméns Alexandrijský, *Paedagogus* I, 6, 2), přel. K. Svoboda – řecké znění zlomku s termínem σοφίη (*sofié*) ověřeno přes fysis.cz.

²⁰² Démokritos B 2 (in *Orionův slovník*, str. 153, 5 n), přel. K. Svoboda.

²⁰³ O nerozumných lidech se Démokritos vyjadřuje poměrně ostře – říká o nich, že „žijí, aniž by se ze života těšili“ (B 200), či dokonce to, že „nenávidí život“ (B 199).

nápravu neduhů těla, ale hlavně proto, že tvoří aktivní součást lidského těla se schopností kontroly nad lidským životem a jeho kvalitou. Zároveň je tu však alespoň jeden aspekt lidské duše, prožívající emoce, který Démokritos situuje spíše do pasivní pozice. V ten moment musí přijít „na pomoc“ rozumná/rozumová část duše, která má na starosti naše vědomé volby.

Nejisté čtení některých etických zlomků však nepomáhá snaze rozklíčovat teoretické zakotvení jednotlivých aspektů Démokritovy duše ani hledání vazeb mezi nimi. Ze zlomků je jasně patrná určitá dualita mezi pasivním a aktivním aspektem duše – k ní se však Démokritos nevyjadřuje přímo (na rozdíl od polarity duše-tělo) a tak nelze určit, jestli si jí je vůbec vědom, popř. zda v ní spatřuje rozpor nebo naopak výhodu.

6 Bohové v Démokritově universu

Předtím, než se dostanu k závěru této práce, bych ráda otevřela téma, které zdánlivě s jejím zaměřením mnoho nesouvisí: Démokritův postoj k teologii, potažmo k bohům, kteří jsou prokazatelně součástí jeho universa. Pomocí rozboru Démokritova postoje k božstvům se chci totiž pokusit zodpovědět důležitou otázku, která dosud nezazněla – zda se lidský život/lidská duše zodpovídá nějaké vyšší síle (kromě již zmiňované *nutnosti a náhodě*).

O bozích hovoří např. zlomek B 30: „(...) Démokritos praví, že několik málo vzdělaných lidí vzpínalo ruce k tomu, co my Řekové dnes nazýváme vzduchem, [s tím, že] Zeus všechno rozmýšlí. A všechno on ví a dává i odnímá, on je králem všeho.“²⁰⁴ Z tohoto zlomku je patrné, že se Démokritos sám vyděluje od myslitelů, kteří uctívali bohy v tradičním (homérském) pojetí – tedy coby antropomorfní bytosti obdařené schopností zasahovat do dění smrtelníků. Zlomek A 75 pak hovoří o tom, že to jsou sami lidé, kdo si vytváří ideje o mocných bozích „(...) Neboť, říká /Démokritos/, starodávní lidé, vidouce nadzemské jevy, jako hřmění, blesky, sblížení hvězd a zatmění měsíce, báli se a domnívali se, že bozi jsou příčinou těchto věcí.“²⁰⁵ Je tedy zřejmé, že se Démokritos vůči existenci takovýchto bohů vymezoval. Přesto se v úvodním odstavci zmiňují o tom, že přítomnost božstev v Démokritově universu je prokazatelná: Démokritos přítomnost bohů ve svém atomistickém universu nevyvrací, jen ji chápe na svou dobu poměrně netradičním způsobem – ve zlomcích se vyskytuje opakující se motiv „bohů“, kteří se vyskytují ve vzduchu. Tohoto motivu si lze všimnout např. již ve výše citovaném zlomku B 30, známější je však znění zlomku A 78: „Démokrita by nebylo věru slušnost pominout, jenž jmenuje bohy obrazy a říká, že jich je plný vzduch.“²⁰⁶

Tato myšlenka nabude většího smyslu, pokud ji propojíme se zněním klíčového zlomku A 74: „Démokritos učí, že bůh je v kulovitém ohni.“²⁰⁷ Na tomto místě si dovolím připomenout základní poznatky z kapitoly o duši – Démokritova lidská duše je tvořená kulatými atomy ohně, které jsou obsaženy jak uvnitř lidského těla, tak ve vzduchu, který nás obklopuje. Zde je tedy patrné vzájemné prolínání těchto třech motivů: ohně/duše, vzduchu a jakési (zatím) nespecifikované „božskosti“. Mohl by tím snad

²⁰⁴ Démokritos B 30/1 (in Kléméns Alexandrisjký, *Protrepticus* 68,5), přel. M. Havrda.

²⁰⁵ Démokritos A 75 (in Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos* IX 24), přel. K. Svoboda.

²⁰⁶ Démokritos A 78 in (Katrares, *Hermippos De astrologia* I 16, 122, str. 26, 13 n. Kroll-Viereck), přel. K. Svoboda).

²⁰⁷ Démokritos A 74 (in Aétios, I 7, 16 /Dox. 302/), přel. K. Svoboda.

Démokritos naznačovat, že jeho idea božství tkví v atomech, jenž nám propůjčují život a přeneseně tedy považovat dar lidského života za božský element? Bohužel to není tak jednoduché: zaprvé nám chybí ucelený vhled do způsobu Démokritova uvažování o božství – ne všechny Démokritovy zlomky, týkající se tohoto tématu, hovoří zcela shodně, což je přímo zmíněno v Cicerově díle *De natura deorum*: „Démokritos kolísá v názoru na přirozenost bohů. Hned totiž soudí, že jsou ve vesmíru podoby nadané božskostí, hned označuje bohy za duševní prvky v témže vesmíru, hned živé podoby nám jednak prospívající, jednak škodící (...).“²⁰⁸ Zadrhé, je problematické určit, zda jsou zmiňované „obrazy“ či „podoby“ samy o sobě božstvem, či se jedná (podobně jako u smyslového vnímání) jen o rezidua, zanechaná ve vzduchu vyššími bytostmi.²⁰⁹

Na tuto dvojznačnost podle mého názoru poukazuje i zlomek A 79, v jehož závěru se můžeme dočíst, že „za totožné pokládal /Démokritos/ obrazy, které pro svou božskou podstatu padají na lidi a na nerozumné živočichy.“²¹⁰ Slovní spojení „božská podstata“ zde může shodně poukazovat na „božství“ obrazů, stejně tak jako na fakt, že obrazy pouze pocházejí od božstev. Guthrie upozorňuje na zajímavý fakt: fráze ze zlomku A 79 „/obrazy/ padají na lidi“ se nápadně podobá frázi ze zlomku A 1²¹¹, ve kterém nám při zrakovém vnímání „padají obrazy do očí.“²¹² Tato podobnost zdánlivě odkazuje k tomu, že božské obrazy (*édioly*) lze vnímat stejnými kanály jako běžné *édioly* – to je však jen částečně správně. Démokritos božské obrazy odlišuje od těch běžných hlavně tím, že jim přisuzuje zvláštní schopnosti: „ (...) Jsou pak ty obrazy veliké, nadlidské a těžko zničitelné, ne však nezničitelné a věští lidem budoucnost, jednak se zjevujíce, jednak vydávající hlas.“²¹³ Tyto obrazy, jak tvrdí Démokritos, mohou být prospěšné či naopak škodlivé a putují k nám ve formě snů²¹⁴: „Démokritos praví, že obrazy vnikají skrze průduchy hluboko do těl a svým příchodem působí ve spánku vidiny (...).“²¹⁵ Totožné tvrzení obsahuje úryvek od Aétia: „Démokritos učí, že sny vznikají příchodem obrazů.“²¹⁶ Co by však (kromě božské podstaty) by těmto obrazům mělo propůjčovat schopnost předpovídat budoucnost, a byly by tyto vize směrodatné?

²⁰⁸ Cicero, *De natura deorum* I 29, přel. A. Kolář.

²⁰⁹ Guthrie 1979, str. 480. Srov. Bailey 1964, str. 177.

²¹⁰ Démokritos A 79 (in Kléméns Alexandrijský, *Stromateis* V 88), přel. K. Svoboda.

²¹¹ Guthrie 1979, str. 480.

²¹² Démokritos A 1 (in Diogenés Laertios IX 44), přel. A. Kolář.

²¹³ Démokritos B 166 (in Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos* IX, 19), přel. K. Svoboda.

²¹⁴ Guthrie 1979, str. 480.

²¹⁵ Démokritos A 77 /1 in (Plútarchos, *Quaestiones convivales* VIII, 10, 2; 734 n), přel. K. Svoboda.

²¹⁶ Guthrie, 1979, str. 480. Srov. Aétios V 2,1 (Dox 416).

Přestože nemáme k dispozici dostatek informací na to, abychom spolehlivě zrekonstruovali Démokritovo pojetí bohů, závěrem této kapitoly lze odpovědět na otázku, jež zazněla v úvodu: Bohové, přítomní v Démokritově universu, sice mohou s lidskou duší interagovat prostřednictvím obrazů, které předznamenávají jejich budoucnost – přesto však neexistuje žádná zmínka o tom, že se by se tyto vize musely nutně naplnit – Démokritos člověka přece jen obdařil svobodou rozhodování a konání. Jiné formy lidského kontaktu s bohy Démokritos neuvádí. Naopak konstatuje, že mnoho situací, se kterými se lidé ve svém životě setkají (zvláště přírodního charakteru) je bohům mylně přisuzováno lidmi samotnými. Z tohoto důvodu se domnívám, že vliv bohů na lidský život v Démokritově universu je velmi slabý, až zanedbatelný a lidská duše v jeho pojetí nemá žádný teologický přesah.

Závěr

Záměrem této bakalářské práce bylo prozkoumání vztahu, který mezi sebou v Démokritově atomistické nauce zaujímá duše a tělo. Hlavním cílem práce bylo zejména dokázat, na jakých principech je tento vztah založen – jak funguje, do jakých oblastí lidského života se promítá a jak je možné ho vědomě ovlivnit tak, abychom žili co nejlépe. V souvislosti s tím mně zajímalo i to, jestli je vztah duše a těla jako teoretický koncept kompatibilní se zbytkem Démokritovy nauky, popř. jaké společné znaky/prvky lze nalézt.

V úvodu práce jsem se pokusila ukázat, že Démokritos zastával ryze materialistický pohled na svět, v němž je vše tvořeno atomy. Atomy jsou pro Démokrita premisou veškeré existence. Lidská duše je pouze jejich dočasný shluk, ve formě *obrazů* jsou mediátorem smyslových vjemů a v etice jsou zastoupeny duší, coby centrem prožívání slastí a strastí, stejně tak jako její rozumovou částí. Z toho vyplývá, že se Démokritova psychologická část nauky konceptuálně nevyděluje od zbytku atomistické nauky, naopak odpovídá jejím fyzikálním principům.

V kapitole o složení duše se snažím dokázat, že duše tělu zajišťuje přežití propůjčováním funkcí k němu nutných (např. pohyb či dýchání), což je možné právě kvůli fyzikálním vlastnostem kulovitého tvaru atomu, ze kterých je duše složena: Oscilace (pohyb) kulatých atomů duše způsobuje, že se spolu s ní pohybuje i tělo. Proces dýchání spočívá ve fyzikálním vyrovnávání tlaků mezi prostředím těla a okolním vzduchem obsahujícím volné atomy duše. Jejich vdechování zabrání odchodu duše z těla (smrti). Těsnost vztahu duše a těla jsem se snažila ukázat také u procesu smyslového vnímání: Informace z vnějšího světa (ve formě *édiol*) přijímá lidské tělo fyzickými smyslovými kanály – jejich finální interpretace ovšem závisí na momentálním složení duše, které je proměnlivé a závisí na kombinaci stavu (*pathé*) a věku člověka.

V podkapitole Péče o duši jsem hovořila o tom, že Démokritos ve vzájemném vztahu duše-tělo přisuzoval duši mnohem větší váhu než tělu, protože ji učinil odpovědnou za celkový stav, ve kterém se tělo ocitá lidským konáním. Duše má v etice dvojí význam: Jednak tvoří aktivní složku našeho těla s rozumovou částí, jež je schopna dělat vědomé rozhodnutí, na druhou stranu ovšem figuruje i jako pasivní centrum prožívání emocí: Naše touhy se rodí z našich potřeb a korigovat je je možné pouze skrze použití rozumu, o kterém se mi povedlo dokázat, že je prokazatelně součástí duše.

Jednání, iniciované tužbami zanechává v naší duši pouze zármutek, a tak nám brání dosáhnout šťastného stavu dobré mysli.

Démokritův vztah duše a těla je značně asymetrický, přesto však během lidského života nerozlučitelný. Tělo je pro Démokrita pouhý nástroj, který duši zaštiťuje – duše samotná je zodpovědná za jeho údržbu a stav (skrze vědomou volbu a žádoucí chování). V okamžiku smrti, která je pro Démokrita čistě fyzikální záležitostí, oba komponenty zaniknou a atomy, které se z nich uvolní, jsou připraveny stát se součástí nových struktur.

Bibliografie

Primární literatura:

Kolář, A., Machovec, D., 1995. *Díogenés Leartios: Životy, názory a výroky proslulých filosofů*. Nová tiskárna: Pelhřimov.

Kratochvíl, Z., *Předsokratíci*. In: fysis.cz [online]. Dostupné ze: <http://www.fysis.cz/index.html>.

Kříž A., 1996, Aristotelés, *O duši*. Vydal P. Rezek: Praha

Makovel'skij, A. O., 1953. *Zlomky starořeckých atomistů*. Překl. K. Svoboda, Stání nakladatelství politické literatury: Praha.

Svoboda, P. K., 1980. *Řečtí atomisté*. Nakladatelství Svoboda: Praha.

Taylor, C. C. W., 1999, *The Atomists: Leucippus and Democritus*, University of Toronto press: Toronto Buffalo London

Sekundární literatura:

Bailey, C., 1964. *The Greek Atomists and Epicurus*. Russel and Russel: New York.

Bartoš, H., 2006. *Očima Lékaře*. Amfibios: Praha.

Coplestone, F., 2014. *Dějiny filosofie I. Řecko a Řím*. Refugium Velehrad-Roma s.r.o.: Oloumouc.

Gosling, J. C. B., Taylor. C. C. W., 1982. *The Greeks On Pleasure*. Oxford University Press: Oxford.

Guthrie, W. K. C., 1979. *A History of Greek Philosophy: Volume 2, The Presocratic Tradition from Parmenides to Democritus*. Cambridge University Press: Cambridge.

Havlíček, A., 2002., *Péče o duši u Demokrita*. In: *Reflexe filosofický časopis* [online]. Místo: OIKOYMENH, Dostupné ze: https://www.reflexe.cz/Reflexe_23/Pece_o_dusi_u_Demokrita.html

Kirk, R. S., 2004. *Předsokratovští filosofové*, Oikoymenh: Praha.

Vítek, T., 2022. *Duše, tělo a smrt od Hómera po Platóna I*. Herrman a synové: Praha.